

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

І. С. Піляєв

**ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
У СУЧАСНОМУ СВІТІ:
ПОГЛЯД З УКРАЇНИ**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

МАУП

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2011

ББК 66.2(0)я73
ПЗ2

Рецензенти: *С. П. Галака*, д-р політ. наук, проф.
М. Ф. Головатий, д-р політ. наук, проф.
С. О. Шергін, д-р політ. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 6 від 29.06.11)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (лист № 1/11-8036 від 29.08.11)

Піляєв І. С.

ПЗ2 Політична трансформація у сучасному світі: погляд з України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. С. Піляєв. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 112 с. — Бібліогр в кінці модулів.

ISBN 978-617-02-0078-5

Навчальний посібник на основі охоплення широкого кола політико-трансформаційних явищ та проблем сучасного світу, спираючись на доробок сучасної теорії політичної трансформації та з залученням новітнього термінологічного інструментарію, надає цілісну картину стану, основних проблем та тенденцій кардинальних суспільно-політичних перетворень світової цивілізації, зокрема в європейському, пострадянському та національно-державному вимірах. Розкрито сутність та особливості демократизації як магістрального напрямку політичної трансформації сучасного світу та його органічної складової — українського суспільства.

Посібник містить навчальний матеріал за окремими модулями та темами, запитання для самоконтролю, тематику рефератів та доповідей, список рекомендованої літератури, термінологічний, предметний та іменний покажчики.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ББК 66.2(0)я73

- © І. С. Піляєв, 2011
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2011
- © ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

ISBN 978-617-02-0078-5

ЗМІСТ

Вступ.....	4
<i>Модуль I.</i> Поняття і сутність трансформації в умовах сучасного політичного розвитку	6
<i>Модуль II.</i> Трансформація світової макроцивілізаційної системи	24
<i>Модуль III.</i> Демократична трансформація в посткомуністичних країнах Центральної та Південно-Східної Європи	43
<i>Модуль IV.</i> Соціально-політичні зміни на пострадянському просторі	50
<i>Модуль V.</i> Політико-трансформаційний вимір європейської інтеграції.....	67
<i>Модуль VI.</i> Політико-трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення	81
<i>Модуль VII.</i> Соціально-політичні тенденції розвитку людства у XXI ст.....	95
Термінологічний та предметний покажчик	109
Іменний покажчик.....	111

МАУП

ВСТУП

Навчальна дисципліна “Політична трансформація в сучасному світі” орієнтована на підготовку висококваліфікованих фахівців у галузі політології. Мета вивчення дисципліни — опанувати й систематизувати науково-теоретичні підходи до поняття “трансформація”, досвід забезпечення трансформаційних процесів, а також вивчити специфіку перехідного періоду в розвитку постсоціалістичних країн.

У курсі “Політична трансформація в сучасному світі” відображений розвиток світової та української політичної думки, розкриваються поняття політичної трансформації, політичної модернізації, демократизації, вестернізації та глобалізації, перехідного, постіндустріального та інформаційного суспільств, модерну та постмодерну, розглянуто співвідношення демократії та авторитаризму в трансформаційних процесах, проблеми національної та культурної ідентичності за умов політичної трансформації.

Широкий діапазон охоплення політичних знань і особливості навчального предмета дають змогу синтезувати значний масив світових і вітчизняних теоретичних і політико-практичних здобутків. Програмою передбачено вивчення характеристики радикальних структурних й соціокультурних змін і переходу до якісно нового стану суспільної організації на постсоціалістичному просторі. Соціально-політичні зміни розглядаються на широкому тлі еволюційних процесів, що відбуваються в межах західної цивілізації, та нелінійних процесів у незахідних країнах. Визначаються місце, роль і перспективи України в зазначених процесах.

Вивчення політології сприяє залученню молодих фахівців до досягнень світової суспільно-політичної думки й вихованню громадянина демократичного суспільства. Основними принципами викладання та вивчення навчальної дисципліни є фундаментальність, системність, єдність логічного та історичного, національного та загальнолюдського, суспільного та особистісного, теорії та практики, навчання та виховання.

Після завершення курсу “Політична трансформація в сучасному світі” студенти повинні отримати знання:

- предмета, методів, понятійного апарату сучасної теорії політичної трансформації;

- основних світових і вітчизняних концепцій політичної трансформації;
- розуміння співвідношення політичної трансформації та модернізації;
- якісних характеристик сучасного перехідного посттоталітарного суспільства, постіндустріального та інформаційного суспільств, концептуального розуміння постмодерну як стрижневої категорії західного та прозахідного демократичного суспільства;
- співвідношення демократії та авторитаризму в трансформаційних процесах.

Завдання курсу:

- виявити загальні закономірності політико-трансформаційного процесу і визначити обов'язкові етапи його розвитку, а також їх сутність і основний зміст;
- проаналізувати особливості трансформаційних процесів у політичній сфері, познайомитися з класифікацією моделей та рівнів політичної трансформації (від початкового рівня — інституціональної трансформації і до завершального рівня — побудови громадянського суспільства);
- розкрити сутність та специфіку модернізації та демократизації в контексті сучасної міжцивілізаційної взаємодії;
- визначити, разом з тим, і специфіку трансформації, притаманну країнам Центральної та Південно-Східної Європи, Росії, країнам СНД та Балтії, Китаю та В'єтнаму;
- проаналізувати ідейно-політичні засади та політико-трансформаційні впливи сучасних євроінтеграційних процесів;
- розкрити зміст, особливості та тенденції розвитку сучасного політичного транзиту в Україні, порівняти український досвід політичної трансформації з відповідним досвідом інших посттоталітарних країн;
- проаналізувати соціально-політичні тенденції розвитку людства у XXI ст. у контексті сучасних політичних трансформацій, визначити основні риси та політичні характеристики суспільства Постмодерну як сучасного етапу розвитку людської цивілізації.

Внаслідок опанування дисципліни у студентів повинні виробитися уміння:

- самостійно аналізувати процеси і явища політичного життя сучасного українського, пострадянського і, в цілому, перехідного суспільства, розрізнати види і форми владних відносин в контексті політичної трансформації, прояви демократичних та авторитарних тенденцій у трансформаційних процесах;
- усвідомити місце і роль політичної трансформації в сучасному світі, передусім у посттоталітарному суспільстві, в “нових демократіях” на європейському та євразійському просторах, уявляти масштаби, динаміку та основні напрями суспільно-політичних змін в Україні та інших посткомуністичних країнах;
- формувати і відстоювати власну політичну позицію, чітко усвідомлювати свої громадянські права, свободи і обов’язки, аргументовано відстоювати принципи демократії, правової держави, громадянського суспільства.

Зміст дисципліни реалізується у таких складових:

- теоретична: засвоєння теоретичних знань;
- практична: оволодіння навичками і методами наукової полеміки, логіка і культура мислення
- самостійна робота: вміння працювати з різноманітними джерелами, здійснювати пошук; політологічної інформації з відповідної проблематики, самостійно систематизувати, аналізувати та узагальнювати матеріал.

Модуль I. Поняття і сутність трансформації в умовах сучасного політичного розвитку

Теми модуля:

1. Основи теорії трансформаційних процесів. Процес її еволюції.
2. Ключові політологічні поняття трансформаційної теорії. Аналіз дефініцій “політична трансформація”, “перехідне суспільство”, “трансформаційний (перехідний) період”, “трансформаційний процес”, “політична модернізація”.
3. Основні моделі та типи перехідного розвитку у різних країнах світу.
4. Етапи та методи здійснення політичної трансформації у перехідних суспільствах.
5. Рівні політичної трансформації суспільства: процедурні та структурні показники.

Аналізуючи основні підходи, течії, школи сучасної теорії політичної трансформації (транзитології) — науки, що досліджує перехід типів політичних систем та режимів з одного якісного стану в інший, — необхідно визначити їх особливості, переваги та недоліки, місце та роль у методології політичних досліджень.

Приступаючи до теми 1, студенту рекомендується ознайомитися з працями предтеч теорії політичної транзитології К. Маркса (зокрема тезами праці “Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта”, 1852 р.) та А. Токвіля (“Старий порядок і революція”, 1856 р.). Слід відзначити, що К. Маркс конкретніше охарактеризував соціально-економічні детермінанти політичних трансформацій, а А. Токвіль акцентував увагу на інституційних характеристиках переходів. Також А. Токвіль висунув ідею, згідно з якою придатним для демократії місцем у сучасному світі є саме великі нації-держави, а не малі міста-держави.

Між тим К. Маркс так і не пояснив переконливо, чому одні й ті самі економічні умови забезпечували перехід від абсолютизму до республіки і від республіки до монархії й імперії (Реставрації Наполеона I, Бурбонів, Наполеона III), тобто знову до абсолютизму. Дійсно, економічні процеси значною мірою зумовлюють політичні, але існує і власна логіка розвитку політичних процесів, яка може заперечувати логіку економічних умов.

А. Токвіль же звертає увагу на інституційні фактори та закономірності політичних перетворень, зокрема на консервативну роль бюрократії, яка поновлює старі правила гри в нових інституційних формах. Як свідчить досвід розвитку пострадянських країн, комуністична номенклатура здійснила блискучий перехід до лав “демократичних управлінців”, а потім відбулася її зворотна трансформація в авторитарну бюрократію в багатьох країнах пострадянського простору.

Студенту також рекомендується порівняти діаметрально протилежні оцінки ролі економічного фактора у трансформації суспільства в теоріях К. Маркса і М. Вебера — основоположників найбільш впливових соціальних учень XX ст.: якщо в марксизмі зазначена роль переоцінюється і невідворотність революційного приходу до влади пролетаріату пов’язується з відносним та абсолютним зубожінням останнього, то у М. Вебера, навпаки, недооцінюється і визначається лише одним із ряду, але, як правило, не вирішальним аргументом у боротьбі за владу (за спробами спекуляції на економічних проблемах часто приховується конкретний політичний, владний інтерес, що легітиміє себе через обстоювання загального блага).

Ядром теорії політичної трансформації став комплекс наукових ідей, об'єднаних умовним поняттям “теорія модернізації”, що сформувався після Другої світової війни, в роки глобальних змін. Протистояння двох суспільно-політичних систем і виникнення третього світу, представленого колишніми колоніями й напівколоніями, поставили західне суспільствознавство перед необхідністю вироблення нової парадигми соціально-економічного розвитку. Ця парадигма мала подолати песимізм попередніх концепцій, що їх репрезентували О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, К. Ясперс та інші вчені, які досліджували різні аспекти кризи західного світу. Відтоді теорія модернізації пройшла кілька етапів розвитку: на першому етапі (50–60-ті роки) відбулося зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретних моделей соціально-політичного розвитку в межах традиції західного лібералізму.

На другому етапі (70–80-ті роки) відбувалася переоцінка нагромадженого ідейно-теоретичного доробку, а також допущених прорахунків, зокрема неадекватності євроцентричних модернізаційних моделей цінностям азійської, африканської та латиноамериканської культур.

Третій етап розвитку теорії модернізації визначається врахуванням водночас і економічними чинниками розвитку позаекономічних — геополітичних, соціальних, культурних, психологічних та ін., що виявляється у подоланні євроцентризму, визнанні як самоцінних ісламської та індуїстсько-буддійської цивілізацій, врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі.

Транзитологічний підхід до аналізу трансформаційних процесів виник на початку 70-х років у контексті критики основних положень популярної на той час теорії модернізації і став, свого роду, другим виданням, оновленою редакцією теорії модернізації з максимально можливим урахуванням усіх її недоліків. Основним елементом такого оновлення стала відмова від тлумачення демократизації в контексті глобального процесу модернізації в економічній, соціальній, культурній сферах, та її трактування як самодостатнього, самоцінного політичного феномену, який може виникнути та протікати незалежно, наприклад, від соціально-економічного та культурного рівня суспільства. Засновником транзитології — дисципліни, що здійснює аналіз та моделювання переходів від диктатури до демократії, — вважають американського політолога Денкварта А. Росту (основоположна стаття “Переходи до демократії: спроба динамічної моделі”, 1970 р.). Єдиною

загальною попередньою умовою демократії, за словами Д. Ростоу, є “національна єдність”, а чинники і причини можуть суттєво різнитися. Принципова особливість транзитологічного підходу в тому, що, на відміну від теорії модернізації, у якій поставлено питання “чому?” (в тих або інших країнах демократизація відбувається успішно, а в інших демократичні реформи зазнають краху), тут на перший план виходить запитання “як?” (відбувається перехід від тоталітарного (авторитарного) правління до іншого типу режиму). Тобто у фокусі аналізу представників цього підходу опинились динаміка, механізми, головні учасники самого перехідного процесу, стратегії та послідовності рішень останніх. Перехід у рамках зазначеної моделі є суто “переходом до демократії”, а своєрідним апофеозом подібного розуміння трансформаційних процесів можна вважати працю американського філософа та політолога Ф. Фукуями “Кінець історії?” (1989 р.), лейтмотивом якої є твердження, що після падіння тоталітарних режимів ХХ ст. ліберальна демократія не має ані сильних конкурентів, ані внутрішніх проблем, здатних знищити її як політичний режим.

Теорію транзитології як спеціальну почали інтенсивно розробляти в 70-х роках ХХ ст., зокрема західні вчені у вигляді теорій “держави перехідного періоду”, а марксистки — “процесу переходу від капіталізму до соціалізму”. Останні намагалися не лише обґрунтувати закономірність загальної трансформації світу від капіталізму до соціалізму, а й подати комунізм, навіть заперечуючи ключові тези самого К. Маркса, як новий зразок суспільного розвитку, перехід від родоплемінного устрою (в Африці), феодалізму (в Азії й Африці) до соціалізму, минаючи стадію капіталізму, а потім до комунізму.

Однією з найґрунтовніших спроб розробити теорію “політичного транзиту” вважається модель Д. Ростоу, який намагався доповнити, поліпшити теорію політичної модернізації, усунути недоліки за допомогою її ширшого трактування, а не лише як теорії переходу від традиційного суспільства до сучасного.

Д. Ростоу розмежовує моделі “генезис демократії” під впливом внутрішніх механізмів розвитку держави (більшість країн Західної Європи і США), “поштовху ззовні” (в Німеччині та Японії після Другої світової війни), в результаті імпорту емігрантів (Канада, Нова Зеландія, Австралія та ін.).

Загалом прихильники “політичної транзитології” визначають дві основні передумови переходу до демократії: наявність відповідного рівня національної єдності, волі до демократичного переходу і реаль-

на боротьба за демократію. На основі порівняльного аналізу досвіду переходу до демократії двох досить різних країн — Швеції (1890–1920) і Туреччини (1940–1960) Д. Росту виокремлює три основні фази перехідної динаміки:

- підготовчу, яка характеризується конфліктом соціальних сил, що визріває;
- фазу прийняття рішень на основі розв’язання конфлікту (мирним або революційним способом), коли виробляються політична формула “великого компромісу між основними акторами” й основні історичні правила демократичної гри;
- фазу утвердження нових форм спілкування людей, нових демократичних інститутів. Інакше кажучи, через соціальне протистояння й історичні компроміси, через досягнення національної єдності — до становлення інститутів демократичної держави й закріплення нових правил гри на загальнонаціональному рівні.

У 80–90-х роках ХХ ст., коли деякі дослідники розроблювали моделі демократичного переходу, пристосовані до нових історичних умов, стало зрозуміло, що соціалістична система перебуває у стані глибокої кризи і може розпочатися її швидка трансформація. Саме тоді й виникає теорія політичної трансформації в сучасному розумінні, стрижнем якої є демократизаційна динаміка політичної системи.

У цьому контексті студенту рекомендується проаналізувати концептуальні погляди та оригінальні роботи Е. Тоффлера, К. фон Бойме, Г. О’Доннела, Ф. Шміттера, Р. Даля, Ф. Рюба, В. Меркеля, В. Стеффані, Р. Дарендорфа та інших основоположників теорії трансформації.

Вивчаючи тему 1, студент має зупинитися на проблемах становлення, основних напрямках та перспективах розвитку теорії політичної трансформації в Україні, зокрема ознайомитися з науковими та навчальними працями М. Ф. Головатого, В. П. Горбатенка, В. Г. Кременя, М. І. Михальченка, В. А. Ребкала, О. І. Романюка, Ф. М. Рудича, Л. Є. Шкляра, П. П. Шляхтуна, В. М. Якушика.

Готуючись до тем 1–2, студент має усвідомити поняття “політична трансформація” як докорінне перетворення: політичних інститутів і структур (політичної системи); політичної свідомості і політичних дій різних верств, еліти, особи; політичної культури суспільства.

Слід з’ясувати, в чому суть політичної трансформації в сучасному світі як наукової категорії та навчальної дисципліни, її зміст, методи пізнання та принципи.

Даючи визначення понять “політична трансформація”, “перехідне суспільство”, “трансформаційний (перехідний) період”, “трансформаційний процес”, зверніть увагу на особливості їх тлумачення як у підручниках і науковій літературі, так і в різних політичних теоріях сучасності.

Для усвідомлення змісту сучасних політичних трансформацій слід виходити з нині загальноприйнятого в європейській політології розподілу політичних режимів сучасного світу на основні три типи: тоталітарний, авторитарний і демократичний. При цьому авторитаризм займає проміжне місце між тоталітаризмом та демократією, оскільки за характеристикою політичної сфери він ближче до тоталітаризму, за характеристиками позаполітичних сфер — до демократії.

Ключовим у розумінні тоталітаризму є критерій загального монополізму, де перетинаються три види монополії: політична (монополія однієї партії на державну владу, внаслідок чого партія стає державною, а держава — партійною); економічна (монополія партійної держави на розпорядження засобами суспільного виробництва); ідеологічна (монополія офіційної ідеології, яка підкоряє собі суспільну культуру та визначає “кінцеву мету” суспільного розвитку). За авторитарного режиму монополізм існує тільки у політичній сфері (монополія певної групи осіб на урядову владу), тоді як у позаполітичних сферах зберігається обмежений плуралізм (в економіці його обмежує протекціонізм владної еліти приватним структурам, у яких мають капітал її представники; у сфері культури — забороною використання відносної духовної свободи для боротьби з режимом).

Авторитаризм іманентно притаманний будь-якій політичній владі, яка постійно виявляє тенденцію до розширення своїх повноважень і встановлення тотального контролю над суспільством. Найчіткіше ця тенденція виявляється в діях виконавчої влади, в розпорядженні якої перебувають матеріальні, фінансові, силові та інформаційні засоби владного впливу на суспільство. Президентська і змішана (президентсько-парламентарна) форми правління взагалі тяжіють до авторитаризму обраного на загальних виборах глави держави, в руках якого концентруються значні повноваження, зокрема у сфері виконавчої влади.

Перехідне суспільство — це суспільство, що здійснює свою еволюційну трансформацію від одного якісного стану до іншого. Таке суспільство постає тоді, коли в ньому виникають відносини якісно нового типу, які утверджуються не раптово, а поступово, набуваючи нових

інституційних та системних якостей. Термін “перехідний” і, власне, “транзитний” (від англ. *transitional*) більше використовується науковцями. Важливо усвідомити, що коли розглядається поняття “перехідне” або “транзитивне” суспільство, маються на увазі не лише трансформаційні зміни в посткомуністичних суспільствах, тобто перехід від тоталітаризму до демократії, хоча у переважній більшості концепцій домінує саме такий підхід до аналізу проблематики. Трансформація, тобто перетворення, політичних режимів може відбуватися як у напрямі переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії, так і у зворотному напрямі.

Трансформаційний (перехідний) період, як засвідчує досвід реформ у країнах Західної, Центральної та Південно-Східної Європи, має неоднакову тривалість й значною мірою залежить від “історичного віку” суспільства, нагромадженого ним досвіду адаптації поколінь до нової соціальної реальності.

Поняття “модернізація” оформилося на початку 50-х років ХХ ст. для характеристики країн, які здійснювали перехід до індустріального суспільства насамперед через удосконалення своєї економічної інфраструктури, механізмів економічного зростання. Модернізація має велику привабливість завдяки тому, що дає змогу суспільству рухатися від стану бідності до стану багатства. Відповідно ядром процесу модернізації є індустріалізація; економічне зростання стає домінуючою соціетальною метою.

У процесі еволюції модернізації як міждисциплінарної теорії та її поступової політизації викристалізувалося поняття “політична модернізація”, яке нині пов’язують із формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією, розширенням політичної участі населення, закріпленням демократичних цінностей і норм. *Політична модернізація* за ключову визначає проблему підвищення ефективності влади, раціоналізації політичних систем суспільства і забезпечення прав та свобод особистості. Таким чином, політична модернізація в сучасному розумінні — це розбудова, рух до правової, демократичної, соціальної держави, або, якщо ці визначення розглядаються в єдності, — до соціально-демократичної держави.

Аналізуючи феномен модернізації, студенту слід особливо звернути увагу на те, що вона може відбуватись еволюційно і революційно, мати як лінійний, так і нелінійний характер, бути частковою або суцільною. Адже демократичні або напівдемократичні режими руйнуються і модернізація припиняється, якщо до влади приходять псевдодемокра-

тичні, олігархічні режими. Так, у пострадянських режимах очевидні специфічні комбінації прогресивних і регресивних тенденцій.

У разі здійснення часткової модернізації всередині країни кардинальні зміни пов'язані з трансформацією інституційних структур або із заміною їх новими структурами (наприклад, замість авторитарного або тоталітарного політичного режиму встановлюється демократичний), але економічний устрій залишається незмінним. Якщо ж модернізується країна в цілому — змінюються економічний і політичний устрій (еволюційно або революційно), ідеологічна система, норми й цінності повсякденного життя, організаційні структури держави і суспільства, зокрема й у міжнародному вимірі.

Перший варіант був характерний, наприклад, для Іспанії та Португалії, коли там у 70–80-х років авторитарні політичні режими змінювалися на демократичні. Другий варіант відповідає модернізації в СРСР, яка супроводжувалася кризою комуністичної ідеології, кризою легітимності комуністичного режиму (його цінностей і норм), кардинальними змінами в економічному та політичному устрої, в організаційно-управлінських структурах (фактично створювалася нова система управління), зміною зовнішньополітичних відносин (розпад СРСР і соціалістичної системи), перебудовою всього повсякденного життя. Ця модернізація не відповідає поняттю “революція” або “контрреволюція”, вона стихійніша, масштабніша, суперечливіша, кардинальніша, ніж політичний переворот, здійснюваний якоюсь партією або групою осіб (наприклад, військових) з метою захоплення влади. Вона не відповідає поняттю “прогрес”, особливо за найближчими соціальними наслідками (“шокова терапія”); в ній немає явних “реформістських” або “революційних” сил та організацій.

Слід чітко усвідомити особливості саме політичної модернізації: вона може здійснюватися певною мірою автономно від економічних і соціальних умов, так само, як і останні можуть змінюватись незалежно від політичної модернізації (характерний приклад — це сучасний Китай).

Політична модернізація може мати загальносистемний або внутрішньосистемний характер, тобто модернізується політична система загалом або ж окремі її елементи (наприклад, виконавча влада); вона має еволюційний або катастрофічний характер (тобто це модернізація після краху діючої системи, наприклад, радянської). Будь-яку модернізацію можна верифікувати за іншим критерієм, який може бути якісним і кількісним, просторово-часовим і ціннісним, класо-

вим і прогресивістським тощо. Особливу увагу політологів і соціологів привертають аксіологічні критерії позитивних, прогресивних або негативних, регресивних змін у політичному житті.

Важливо усвідомити, модернізаційні зміни — це не безцільний і не нескінченний процес. У стратегічному плані він спрямований на встановлення стійкого і стабільного порядку, регулювання політичної динаміки. Втім нестабільність — необхідний і не завжди негативний елемент політичного розвитку. Адже політична нестабільність у соціальному розумінні виробляє дух творчості та інновацій.

Теорія політичної трансформації підпорядковується загальним вимогам суспільних теорій: критерієм успіху теорії, концепції, парадигми є не так теоретичний успіх (хоч і це важливо), як практичне застосування. Наприклад, марксизм був грандіозним модернізаційним проектом, який мав теоретичний успіх. А на практиці, якщо говорити про стратегічні цілі, він фактично не реалізувався.

Сьогодні теорії модернізації західного зразка мають “оперативний і стратегічний” простір для реалізації. Та в разі ігнорування індивідуальної й регіональної політичної та культурної специфіки суспільств, що модернізуються, навіть економічна модернізація відбуватиметься складно, однобоко, як технологічна, мало зачіпаючи політичні і культурні процеси.

Модернізаційні проекти (глобальні і локальні) залишаються предметом дискусій, як і суперечки щодо завершеності і незавершеності модернізаційного проекту євроцентристського плану щодо завершення епохи модерну і переходу до постмодерну тощо. Для соціального пізнання і практичної діяльності модернізаційні проекти є певними віхами, історичним мірилом, згідно з яким мають відбуватися технологічні й культурні модернізації, реорганізації соціальних сфер, перебудова інститутів “конкурентної демократії”, соціального ринкового господарства, освіти, науки тощо. На рівні індивідів і малих груп реалізація модернізаційних проектів уявляється як виникнення нових шансів, можливостей, які забезпечить модернізоване суспільство. Втім це не означає, що процес модернізації безконфліктний.

У політичному житті еволюціоністська наукова парадигма, особливо ідея прямої однолінійності розвитку — від простого до складного, працює неоднозначно, оскільки якщо й можна простежити послідовність ступенів політичного розвитку в глобальному вимірі, то необхідно вносити поправки плюралістичної парадигми про множинність політичних культур, у рамках кожної з яких проблеми вла-

ди, політичної поведінки тощо розв'язуються досить специфічно. Скажімо, те, що традиційно прийнятне в Японії, може не одержати масової підтримки у Франції або Італії. Взаємодія традиційних і сучасних ціннісних смислів і змістів у нинішніх політичних вимірах здійснюється досить суперечливо.

Трансформаційні проекти (глобальні і локальні) залишаються предметом дискусій. Адже в політичному житті еволюціоністська наукова парадигма, особливо ідея прямої однолінійності розвитку — від простого до складного, працює неоднозначно: якщо й можна простежити послідовність ступенів політичного розвитку в глобальному вимірі, то необхідно вносити поправки плюралістичної парадигми про множинність політичних культур, у рамках кожної з яких проблеми влади, політичної поведінки тощо розв'язуються досить специфічно. Отже, сьогодні ціняться більш гнучкі й багатofакторні моделі модернізації, які враховують і поєднують традиційну специфіку розвитку, насамперед цивілізаційну і національну, і сучасні зразки розвитку.

Пристаюючи до теми 3, студент має знати характерні ознаки демократичного, авторитарного, тоталітарного політичних режимів, вільно оперувати прикладами їх функціонування в різних країнах. Особливу увагу слід приділити усвідомленню тоталітарного режиму як феномену ХХ ст., причинам його виникнення та особливостям функціонування в різних країнах світу в минулому та в сучасності, а також аналізу авторитаризму як перехідного режиму.

Готуючись до теми 3, студент має розглянути основні моделі, притаманні політичній трансформації в сучасному світі: модель прямого переходу, модель двофазового переходу та модель “зворотного розвитку”.

Сутність моделі прямого переходу полягає в тому, що після загибелі комуністичного (тоталітарного) режиму у країні встановлюється режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово консолідується і переростає у ліберальну (структурну) демократію. При цьому минає дуже короткий термін між легалізацією опозиції, запровадженням нефасадної багатопартійності та проведенням вільних конкурентних політичних виборів. Такий варіант продемонстрували Польща, Словенія, Естонія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Чехія, які, за висновками “Freedom House”, вже стали вільними країнами з консолідованими демократичними режимами.

Авторитарні режими дають суспільству більше свободи, ніж тоталітарні, хоча це стосується здебільше його позаполітичних сфер.

Роздержавлення позаполітичних сфер народжує структури самоорганізації суспільного життя, внаслідок чого виникає поле громадянського суспільства. Отже, трансформаційний процес набуває двофазової форми: на першій фазі відбувається детоталітаризація суспільного організму (на ній політичний режим перетворюється на авторитарний), а на другій — його політична демократизація.

Реальність двофазової моделі довела свого часу Іспанія, де внаслідок громадянської війни 1936–1939 рр. був встановлений тоталітарний режим, який у 60-ті роки еволюціонував у класичний авторитаризм, а після смерті Ф. Франко (1976 р.) трансформувалася в демократію. Проте в Іспанії початковим пунктом трансформаційного процесу була права (фашистська) форма тоталітаризму, яка істотно відрізняється від лівої (комуністичної).

Приклад Сербії і Чорногорії, в яких після краху комуністичного тоталітарного режиму був встановлений авторитарний режим С. Мілошевича, свідчить на користь можливості трансформації за такою моделлю і в умовах посткомунізму (сьогодні політичні режими Сербії і Чорногорії кваліфікуються як напівконсолідована демократія).

Альтернативою двофазовій є модель “зворотного розвитку”, суть якої полягає в тім, що внаслідок певних обставин суспільство повертається до попереднього (тоталітарного) стану. В цьому випадку процес трансформації переривається і суспільство не досягає нової якості. Таку модель, з певними застереженнями, унаочнюють, наприклад, деякі держави Центральної Азії, в яких протягом 1990–2000 рр. простежується тенденція тоталітарної реставрації.

Важливо відзначити, що у реальній дійсності наведені моделі не мають абсолютно лінійного характеру. У більшості країн, які вже стали консолідованими демократіями, на цьому шляху траплялися більш-менш значні гальмування та відпливи. Отже, не зовсім ясно, за якою моделлю розвиватимуться країни, політичні режими яких кваліфікуються як перехідні або гібридні. Не виключена можливість появи циклічної моделі, подібної до описаної С. Хантінгтоном, за якої електоральна демократія буде чергуватися з неконсолідованим авторитаризмом.

Що стосується раціональності й відповідності завданням політичної трансформації конкретної моделі державного правління, то вона опосередковується характером політичних відносин, які склалися в тому чи іншому суспільстві. Парламентська модель ефективна в суспільствах, у політичній культурі яких виникло домінуюче поле демократичної культури, або принаймні існує консенсус між політич-

ними елітами стосовно цілей суспільно-політичного розвитку. Якщо таких умов немає, то парламентське правління, екстраполюючи політичні конфлікти на механізм формування урядової влади, породжує її нестабільність, що несе загрозу демократії. Президентська модель спроможна не допустити такої екстраполяції шляхом персоналізації державного правління. Наприклад, вихід з тяжкої політичної кризи кінця 50-х років ХХ ст. у Франції стався саме завдяки скасуванню парламентської моделі та наданню президентові повноважень щодо формування та діяльності урядової влади.

Проте (як, наприклад, в умовах процедурної демократії) демократична складова не стала ще домінуючим полем політичної культури суспільства, збільшення повноважень глави держави загрожує авторитаризацією політичного режиму.

У політичній науці існує думка, що перехід від тоталітаризму до демократії має здійснюватися через період функціонування прогресивного авторитарного режиму. Але за будь-якого авторитарного режиму надзвичайно великого значення набуває особистість політичного лідера. Для того щоб через авторитаризм прийти до демократії, президент повинен мати відповідні якості: компетентність щодо вирішення нагальних проблем суспільного розвитку, твердий характер, демократичні переконання. Якщо таких якостей немає, то авторитарний режим, як правило, набуває реакційного характеру, що може на тривалий період загальмувати процес демократизації або повернути траєкторію суспільного розвитку назад.

Для ілюстрації репресивних інструментів захисту процедурної демократії можна навести приклад Західної Німеччини, де в період переходу від тоталітаризму до демократії конституційний суд ФРН двічі ухвалював рішення про заборону діяльності політичних партій (1952 р. — неонацистської Німецької імперської партії, 1956 р. — Комуністичної партії Німеччини), посилаючись на статтю 21 Основного Закону ФРН, яка проголошує: “Партії, які за своїми цілями або поведінкою своїх прихильників прагнуть заподіяти шкоду основам вільного демократичного ладу чи ліквідувати його, або поставити під загрозу існування Федеративної Республіки Німеччини, неконституційні. Питання про неконституційність вирішує федеральний конституційний суд”.

Серед об'єктивних чинників, що істотно впливають на траєкторію посткомуністичної трансформації, найважливішими уявляються особливості її вихідної позиції (походження тоталітарного режиму, термін

його функціонування і ступінь тоталітарності); структура трансформаційного процесу (моністична чи бінарна); цивілізаційний контекст. Взаємодія цих чинників значною мірою зумовлює траєкторію трансформаційного процесу. На перебіг трансформацій впливають також зовнішньополітичні тиски, особисті якості політичних лідерів, структура політичної еліти, але їх вплив опосередковується якістю політичної культури суспільства.

Трансформація при переході до демократії від авторитарних режимів відбувається переважно у політичній сфері, де монопольна система перетворюється на плюральну; у позаполітичних сферах відбувається лише їх адаптація до нового режиму функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм, в культурі — політичні обмеження). При переході від тоталітарних режимів трансформаційний процес охоплює усі сфери суспільного життя, бо і в політиці, і в економіці, і в культурі — скрізь треба замінити монопольну систему на плюральну.

Найсприятливішою для переходу до демократичного політичного режиму є децентралізована економіка з обмеженим державним контролем. Відповідно, найменш сприятливі умови складаються за жорсткої системи державного управління економікою.

Перехід від тоталітаризму до демократії потребує тривалого часу, протягом якого неодмінно зберігатимуться елементи авторитаризму з поступовим розширенням обсягу методів і засобів демократичного правління. Однак студент має усвідомити, що елементи авторитаризму в контексті демократичних перетворень та авторитаризм як політичне панування однієї людини чи групи осіб — це різні речі. Адже таке панування мало чим відрізняється від тоталітарного і не може бути виправдане посиланнями на трансформаційний процес.

Залежно від використовуваного механізму політичної трансформації можна виділити три **типи політичної трансформації**:

- ендогенна, тобто здійснювана на власній основі (Європа, США і т. п.);
- ендогенно-екзогенна, що здійснюється як на власній основі, так і на основі запозичень (Росія, Туреччина, Греція та ін.);
- екзогенна, що здійснюється на основі запозичень при відсутності власних підстав.

При вивченні теми 4 важливо усвідомити, що свою початкову фазу процес трансформації проходить ще в рамках завершального періоду існування старої системи, коли остання демонструє прогресуючу

нездатність до ефективного функціонування. Ця фаза включає переоцінку існуючого стану суспільства та змісту й масштабів кризи (що, як правило, має системний характер), соціальну діагностику, тобто неупереджену об'єктивну характеристику реального стану речей, його джерел та причин виникнення, можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації. Другий етап полягає в демонтажі віджилої системи, ліквідації її явних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям. Для нього характерний розпад старих політичних інститутів та механізмів функціонування тоталітарної (авторитарної) влади. За ним слідує фаза суспільно-політичної переорієнтації, в рамках якої, з одного боку, спостерігається процес пошуку якісно нових стратегій розвитку, елементами яких є політична, економічна та соціальна (інколи й національна) ідентичність суспільства, шляхів інноваційного інституційного врегулювання, та завзята боротьба між старою та новою елітами за власність та владу — з другого. При цьому, як правило, пропонуються альтернативні шляхи як подолання кризи, так і подальшого розвитку.

Для глибокого розуміння механізмів політичної трансформації студент знайомиться з методами здійснення суспільно-політичних реформ: а) **реформа згори**, коли все ще сильне правляче угруповання диктує опозиції умови пакту про демократизацію країни (приклад: Бразилія після приходу до влади групи генералів у 1964 р., Чилі після військового перевороту, здійсненого генералом А. Піночетом у 1973 р., політичні реформи в Туреччині 80-х років тощо); б) **швидкий розпад влади, або абдикація** в історично короткий проміжок часу, що спирається на підтримку мас “знизу” (приклад: крах у 1974 р. в Греції авторитарного режиму “чорних полковників” у результаті конфлікту цієї країни з Туреччиною на Кіпрі, крах воєнної хунти в Аргентині в результаті поразки останньої у війні з Великобританією за Мальвінські (Фолклендські) острови у 1982 р., крах комуністичних режимів у країнах Центральної і Східної Європи, чому сприяла перебудова в СРСР); в) **поступова реформа, узгоджена між владою та опозицією**, що ґрунтується на компромісі в інтересах країни, народу між правлячими та опозиційними політичними силами (приклад: проведені в Іспанії спільними зусиллями уряду і короля Хуана Карлоса, після смерті у 1975 р. диктатора Франко, реформи дали можливість менш як за 10 років піднятися до стану сучасної демократичної держави; компромісна модель демократичної трансформації суспільства в Польщі наприкінці 80-х років). В основних рисах ці три

шляхи демократизації визначені С. Хантінгтоном в його фундаментальній праці “Третя хвиля. Демократизація наприкінці XX сторіччя”, що вперше вийшла друком в США у 1991 р.

По темі 5 студент має ознайомитися з класифікацією рівнів політичної трансформації: від початкового — інституційної трансформації до завершального рівня — побудови громадянського суспільства.

При цьому принципово важливо розрізнявати “зовнішні” (процедурні) і “внутрішні” (структурні) показники трансформації суспільства. Адже, як свідчить досвід посткомуністичних країн, парламентські вибори на багатопартійній основі, референдуми, конституції можуть виступати “зовнішніми” показниками політичної трансформації суспільства, в якому на зміну одній системі тоталітаризму приходить інша. Водночас “внутрішній” показник політичної трансформації — свобода особи, політичних партій, громадських організацій, демократія, права держава — може не відповідати зовнішнім показникам.

Як вказує Д. Росту, треба розрізняти, які сили забезпечили перехід до демократії, а які використовують демократію як ефективний інструмент влади або ж як ширму для не зовсім демократичних режимів. Тому сучасні транзитологи (Г. О’Доннел, Т. Л. Карл, Ф. Шміттер та ін.) велику увагу приділяють інституційним аспектам політичних змін і механізмам залучення громадян до системи нових політичних інститутів і нових політичних цінностей, де авторитарна влада окремих лідерів і груп бюрократів замінюється пануванням надперсональних процедур і конституційних норм.

Таким чином, лише тоді, коли всі демократичні нововведення стають повсякденністю та органічно влітаються в існуючі реалії, можна стверджувати про затвердження структурної демократії (фаза “звикання до демократії”, за висловом американського економіста та політолога У. Росту).

Питання для самостійного опрацювання

1. Опрацювавши рекомендовану літературу, назвіть предтеч та основних теоретиків сучасної теорії політичної трансформації.
2. Розкрийте суть основних теорій трансформаційних процесів.
3. Наведіть концепції перехідного періоду в роботах українських науковців.
4. Схарактеризуйте поняття “політична трансформація”, “перехідне суспільство”, “трансформаційний період”, “політична модернізація”.

5. Яка з основних характеристик політичної трансформації є найважливішою і чому?
6. У чому полягає ідеологічний підхід до розуміння політичної трансформації?
7. Розмежуйте поняття “модернізація” і “трансформація” в політичному контексті.
8. У чому полягають відмінності модернізаційної та транзитологічної теорій?
9. Назвіть основні моделі політичної трансформації в сучасному світі.
10. Наведіть приклади революційної та еволюційної модернізації, їх характерні риси.
11. Порівняйте “ендогенну” та “екзогенну” політичну трансформацію.
12. Схарактеризуйте системно-структурний підхід, описовий, типологічний, проблемно-хронологічний, статистичний методи та їх роль в аналізі процесу політичної трансформації.
13. Як пов'язана політична трансформація зі зміною конкретної моделі державного правління?
14. Наведіть приклади “структурної” та “процедурної” політичної трансформації.

Тематика рефератів та доповідей

1. Теорія політичної трансформації: генеза, стан та перспективи розвитку.
2. Ключові характеристики поняття “політична трансформація”.
3. Основні підходи до розуміння політико-трансформаційних процесів.
4. Перехідне суспільство як феномен політичного розвитку сучасного світу.
5. Критерії тоталітаризму, авторитаризму та демократії.
6. Монополізм у тоталітарних та авторитарних режимах: порівняльний аналіз.
7. Основні параметри “навздогінної моделі” політичної модернізації.
8. Політична модернізація і проблема вироблення консенсусної політичної культури.
9. Поняття перехідного та змішаного політичних режимів.
10. Основні моделі політичного транзиту на рубежі XX–XXI ст.

11. Двофазова модель політичної трансформації: приклади Іспанії та Сербії.
12. Компромісна модель політичної трансформації: її переваги та недоліки.
13. Специфіка політичної еліти та лідерства у посттоталітарному політичному режимі.
14. Основні стадії політичної модернізації та засоби їх забезпечення.
15. Особливості переходу від авторитаризму до демократії на початку ХХІ ст.
16. Напрями регулювання трансформаційних процесів у сучасному світі.

Рекомендована література

1. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм: Пер. с фр. — М.: Текст, 1993. — 262 с.
2. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: МАУП, 2003. — 504 с.
3. *Горбатенко В. П.* Політична модернізація // Політологія: Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — 3-тє вид., — К.: Вид. центр “Академія”, 2006. — С. 407–420.
4. *Даль Р.* Полиархия. Участие и оппозиция. — М.: Луч, 1994. — 480 с.
5. *Данилов А. Н.* Переходное общество: Проблемы системной трансформации. — Минск: Харвест, 1998.
6. *Джилас М.* Лицо тоталитаризма: Пер. с сербо-хорв. — М.: Новости, 1992. — 541 с.
7. *Карл Т. Л., Шмиттер Ф.* Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций) // Полис. — 2004. — № 4. — С. 6–27.
8. *Мигранян А. М.* Реформа политической системы: взгляд политолога // Филос. науки. — 1989. — № 9. — С. 17–25.
9. *Михальченко М. І., Банг Х. Х.* Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження. — К., 1999.
10. *Полохало В.* Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа // Полис. — 1998. — № 3. — С. 3–15.

11. *Предборська І.* Соціальна зміна як проблема соціологічної теорії // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 3–4.
12. *Ребкало В. А., Шкляр Л. Є.* Політичні інститути у процесі реформування системи влади: Навч.-метод. посіб. — К.: Міленіум, 2003. — С. 46–62.
13. *Романюк О. І.* Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — Питання політології. — Вип. 3. — 2001. — № 518. — С. 71–78.
14. *Романюк О.* Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // Людина і політика. — 2003. — № 5. — С. 3–11.
15. *Романюк О.* Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) // Людина і політика. — 2004. — № 2. — С. 23–30.
16. *Ростов Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — № 5. — С. 5–15.
17. *Сорокин П.* Человек, цивилизация, общество. — М.: Изд-во полит. литературы, 1992.
18. *Фукуяма Ф.* Конец истории? [Електронний ресурс] — Режим доступу:<http://www.politnauka.org/library/dem/fukuyama-end-of-history.php>
19. *Хайек Ф. А.* Пагубная самонадеянность (ошибки социализма). — М.: Новости, 1992. — 304 с.
20. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века: Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2003. — 386 с.
21. *Цветков В. В., Горбатенко В. П.* Демократія–Управління–Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. — К., 2001.
22. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — С. 381–394.
23. *Шмиттер Ф.* Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. — 1996. — № 5. — С. 16–27.
24. *Якушик В.* Різновиди політичних режимів // Віче. — 1995. — № 9. — С. 129–133.
25. *Dahl R. A.* Democracy / Chicago: Encyclopaedia Britannica, 2007. — Vol. 17. — № 179.
26. *O'Donnell G., Schmitter P.* Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. — Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. — 81 p.

Модуль II. Трансформація світової макроцивілізаційної системи

Теми модуля:

1. Переосмислення політичного і соціокультурного досвіду ХХ — початку ХХІ ст. у цивілізаційному контексті.
2. Демократизація — вирішальний чинник оновлення сучасного світу. Колізії демократичного розвитку.
3. Західна цивілізація в контексті сучасного розвитку людства. Вестернізація та її наслідки.
4. Характер трансформаційних процесів у межах незахідного світу.
5. Конвергентна модель та трансформаційні процеси в сучасних Китаї та В'єтнамі.
6. Геополітичні зміни в сучасному світі. Система сучасної планетарної та міжцивілізаційної взаємодії.

Приступаючи до теми 1, слід відзначити, що на рубежі 80–90-х років ХХ ст. відбувся у минуле розкол світу на дві антагоністичні економічні й політичні системи, два ворожі політичні табори з їхніми замкненими державними структурами, два самостійні ринки, два відособлені типи націй, культури та ідеології. Однополюсний світ, в якому залишилася лише одна “наддержава” — США, — поступово поступається місцем новій системі політичних та інших взаємовідносин, яка все більше набуває ознак багатополосності (багатополярності), спираючись на регіональні центри політичної, промислової, фінансової та технологічної могутності.

Слід також виходити з того, що ХХ ст. характеризувалося піднесенням національно-визвольних рухів, боротьбою за незалежність, тяжінням народів до самоствердження. Зокрема, Жовтнева революція 1917 р. стала стимулом боротьби за національне визволення Туреччини, Афганістану, Китаю. Друга світова війна сприяла розпаду великих колоніальних імперій і перемозі народів Індії, Індонезії, Індокитаю. У 50–60-ті роки активізувався національно-визвольний рух на Африканському континенті та в Південно-Східній Азії. Ліквідація фашистських режимів у Португалії та Іспанії в середині 70-х років в основному завершила національне визволення народів Африки.

Однією з найважливіших тенденцій новітнього розвитку світового співтовариства є деідеологізація міжнародних відносин. Що це означає? Впродовж десятиліть людство розділялося на дві проти-

лежні суспільно-економічні системи — капіталізм і соціалізм. Це був біполярний (двополюсний), конфронтаційний світ. Усвідомлення неминучості знищення цивілізації у разі розв'язування ядерної війни привело керівників провідних держав до рішучої зміни міжнародної політики. На зміну конфронтації прийшло співробітництво, взаєморозуміння, були зроблені конкретні кроки до роззброєння, скорочення збройних сил і військових бюджетів, конверсії військово-промислових комплексів (ВПК).

Сьогоднішній капіталізм зумів перебороти багато своїх вад завдяки засвоєнню досягнень соціалістичного суспільства, а саме: використанню планування в економіці, розробці державної соціальної політики (створення державних систем освіти, медицини, соціального забезпечення тощо). Трансформація соціалізму в наші дні в Китаї та В'єтнамі вбирає ті цінності західних суспільств, що зробили їх ефективними, — ринкову економіку, свободу підприємництва, демократизацію.

Використання поняття трансформації дає змогу знайти підхід, який допускає співставлення нормативно-інституційних перетворень, з одного боку, і макросоціальних змін у функціонуванні відповідних інститутів — з другого. Очевидно, що зміни на соціокультурному рівні є як передумовами, так і результатами власне інституційних перетворень. Введення в предмет аналізу державних суспільств цивілізаційного контексту висуває нові проблеми, зокрема визначення орієнтації соціокультурних трансформацій. Виходячи з нормативно-інституційного рівня вивчення, можна абстрагуватись від цілей соціальних трансформацій, обмежуватись ціннісно-нейтральним описом тих змін, що відбуваються. А при переході на соціокультурний чи інтегральний рівень таке абстрагування вже неможливе, оскільки сама зміна цінностей, мотивацій і моделей соціальної дії досить тісно пов'язана з метою всього процесу соціальних трансформацій. Очевидно, що спектр потенційних макросоціальних орієнтацій суттєво вужчий, ніж багатоманітність наявних у суспільстві нормативних уявлень. При цьому студенту важливо усвідомити: уявлення, які не мають соціальних ресурсів, не мають і шансу серйозно впливати на складання макросоціальних орієнтацій.

Поведінка різних народів, їх правителів та окремих соціальних груп так чи інакше пов'язана з властивими їм ідейно-ціннісними, “архетипічними” структурами, а багато в чому й визначається ними. Тому для того щоб адекватно розуміти себе та інших, а значить і пра-

вильно визначати курс внутрішньої і зовнішньої політики, необхідно мати вірне уявлення про природу і структуру окремих цивілізацій. Отже, для ґрунтовного розуміння перехідних процесів, що характеризують нинішній стан людства, слід проаналізувати їх на регіонально-цивілізаційному рівні.

Релігійна та культурна традиції є потужними чинниками сучасної політики та розвитку міжнародного права, тим паче якщо мають цивілізаційне забарвлення. Наприклад, донині жодна з ісламських країн не ратифікувала Гаазької конвенції від 25 жовтня 1980 р. щодо цивільних аспектів міжнародного викрадення дітей.

Серед видатних вчених — прихильників цивілізаційного підходу до сучасної політики слід назвати французького історика Фернана Броделя, який через півстоліття після Арнольда Дж. Тойнбі знову наголосив, у контексті сучасних історико-політологічних досліджень, на потребі розуміння цивілізаційного плюралізму і наявності великих культурних конфліктів у світі, що є надзвичайно важливим для прийняття відповідальних політичних рішень в епоху ядерної та інших глобальних загроз існуванню людства.

Водночас варто навести думку С. Хантінгтона про історичний релятивізм цивілізаційного підходу, його часову та функціональну обмеженість саме цілями аналізу конкретної системи міжнародних відносин, що склалася в світі після закінчення “холодної війни”. Визначальною ознакою саме цієї сучасної системи він вважає конфлікт — “холодне” (а в регіональному масштабі й “гаряче”) зіткнення цивілізацій, що ґрунтуються на релігії та традиційній для них культурі, замість колишнього конфлікту політичних ідеологій, що затьмарював цивілізаційні відмінності. Це і є, по суті, квінтесенцією концепції сучасного світопорядку Хантінгтона.

У рамках вивчення теми 2 слід підкреслити, що ще видатний французький політолог XIX ст. Алексіс Токвіль, спираючись на ретроспективний аналіз політичного розвитку суспільства, дійшов висновку про неминучість наступу демократії в усьому світі. Осмислюючи драматичний досвід політичних трансформацій у світі першої половини XX ст., великий французький філософ-гуманіст Альбер Камю (загинув у 1960 р.), котрого ще за життя називали “совістю Заходу”, вважав вищим втіленням абсурду різноманітні спроби насильницького поліпшення суспільства — фашизм, сталінізм і т. п., оскільки боротьба з насильством і несправедливістю “їхніми ж методами” можуть породити тільки ще більші насильство і несправедливість.

Готуючись до теми 2, слід виходити з того, що провідною тенденцією світового політичного розвитку після закінчення Другої світової війни стала демократизація, тобто перехід від тоталітаризму та авторитаризму до демократії. Про це наочно свідчать крах фашистських режимів в Іспанії та Португалії, військових диктатур в Аргентині, Бразилії, Греції, Південній Кореї, перехід у минулому соціалістичних країн Центральної і Східної Європи від комуністичного тоталітаризму до демократії, намагання більшості молодих незалежних держав, що утворилися на теренах колишнього СРСР, розбудувати демократичну державність, нарешті, повалення ряду антидемократичних режимів на величезних обширах Азії та Африки (політичних диктатур, військових хунт, централізованих моноструктур влади, різних форм панування корумпованої бюрократії та олігархії).

Головний зміст демократизації — зростання обсягу свободи та всебічний розвиток громадянського суспільства.

Для розуміння витоків, причин та динаміки демократизаційних процесів у світі студенту рекомендується ознайомитися з монографіями видатних американських політологів, розробників концепції “трьох хвиль демократизації” Елвіна Тоффлера “Третя хвиля” (1980 р.) і Самюела Хантінгтона “Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ ст.” (1991 р.), в яких розглядається проблема політичного транзиту, тобто переходу недемократичних держав до демократії.

Згідно з цією концепцією перехідні процеси всередині країн відбуваються внаслідок глобальних політичних змін (світових “хвиль демократизації”). У ХХ ст. було три такі хвилі. Пік першої хвилі припав на кінець Першої світової війни, коли розвалилися численні абсолютистські режими і розпалися Австро-Угорська, Німецька, Російська та Османська імперії. Потім спостерігалось відкочування до авторитаризму (СРСР, Німеччина, Італія, Іспанія, Угорщина та ін.). Після Другої світової війни розпочалася друга “хвиля демократизації”. Але на початку 70-х років ця хвиля “відкочується” і кількість авторитарних режимів збільшується. В середині 70-х років ХХ ст. починається третя “хвиля демократизації”, яка триває у 90-х роках і на початку ХХІ ст. Під її впливом внутрішня демократизація прискорюється. На рубежі ХХ–ХХІ ст. більш ніж у ста державах світу пішли з політичної арени авторитарні та, де були, диктаторські режими (правда, слід визнати, що вже через кілька років в частині з цих країн авторитарні лідери знову почали завойовувати певну підтримку у виборців, тобто процес демократизації дійсно має “хвильовий” характер).

Ключові елементи концепції “трьох хвиль демократизації”:

1. Демократія розглядається як самоцінність, її встановлення не пов’язується безпосередньо з прагматичними, інструментальними цілями.

2. Концепція “третьої хвилі” базується на ідеях плюральності можливих форм демократичного порядку й синусоїдального характеру демократичного процесу, що передбачає можливість як реверсного руху (коли частина країн може відкотитися назад), так і “четвертої хвилі”, що може відбутися вже в ХХІ ст.

3. Важливою інтелектуальною установкою дослідників “третьої хвилі демократизації” є історичний оптимізм, переконання в нездоланності в кінцевому підсумку руху до демократії в різних країнах.

Слід окремо відзначити, що досвід демократизації у світі, особливо на Сході, свідчить, що демократичні інститути часто не просто мирно уживаються з традиційними структурами, а й “просякають” місцеве суспільство, ґрунтуючись на його традиціях.

На основі вивчення та співставлення емпіричного досвіду політичних трансформацій американський політолог С. Хантінгтон визначив можливі три шляхи демократизації:

- трансформація;
- заміна правлячого режиму опозицією, яка спирається на підтримку мас “знизу”;
- перегрупування, коли встановлюється паритет сил між правлячим режимом і опозицією, в результаті чого зміна урядів відбувається в результаті переговорів.

Історичне поле демократії “заселене” нині десятками держав, що жили раніше в іншому просторі, — у зонах колоніалізму і неокolonіалізму, фашизму й расизму, військового деспотизму. Прикметно, що в новій масштабній стратегії “Нове партнерство для розвитку Африки”, висунутій за ініціативою президентів ПАР, Алжиру, Нігерії та Сенегалу й схваленій на першому саміті Африканського Союзу в 2002 р. в якості оперативної економічної програми, поряд з амбітними соціально-економічними цілями (наприклад, скорочення бідності до 2015 р. вдвічі) пріоритетними цілями визнано розвиток демократії, формування правової держави на основі дотримання основних прав і свобод, хоча це і не знімає певних протиріч між розвиненими та африканськими країнами з питань демократичного розвитку.

Феномен демократизації набув глобального характеру, охоплюючи нині практично всі регіони світу. Свідомством цього стали на ру-

бежі 2010–2011 рр. потужні масові виступи прихильників демократизації у багатьох країнах Північної Африки та Близького Сходу з переважно арабським населенням, у результаті яких були, зокрема, відсторонені від влади президент Тунісу Зін ель-Абідін Бен Алі та президент Єгипту Хосні Мубарак, що беззмінно правили в своїх державах з 80-х років. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун, виступаючи 5 лютого 2011 р. на конференції з питань безпеки в Мюнхені, пов'язав народні виступи на Близькому Сході передусім з дефіцитом демократії та гострими соціальними проблемами: “Ми не знаємо, як закінчаться ці події. Але ми знаємо одне: в основі цих подій лежать бідність, невинуваті надії населення, корупція, відсутність адекватного управління, дефіцит демократії, різкий розрив у доходах”. Ці події засвідчили неможливість за умов глобалізованого інформаційного суспільства ігнорування демократичних цінностей навіть у найбільш консервативних країнах, життя в яких традиційно спирається на сувору соціальну ієрархію та релігійні норми.

Книга Ф. Фукуями “Кінець історії” (1992 р.) просурмила кінець великомасштабного конфлікту в демократизованому світі, хоча й визнала ймовірність локальних воєн, що триватимуть на світовій периферії. Однак праці таких авторитетних американських політологів, як З. Бжезінський і С. Хантінгтон, кинули виклик цьому оптимістичному сценарію й поставили під сумнів такі важливі поняття, як “прогрес” і “демократія”. Видатний французький економіст і політик, перший президент ЄБРР Ж. Атталі і всесвітньо відомий американський політолог П. Кеннеді у своїх працях визначають межі західної “цивілізації споживання”. Вони визнають світ нерівності й соціальних контрастів, де, по суті, Захід протистоїть решті світу, де дефіцити, злочинність, перенаселеність, трайбалізм і хвороби швидко руйнують соціальну тканину нашої планети.

Все це свідчить про в цілому нелінійний характер процесів, що протікають у “світ – системі людства”.

Так, характерною рисою загальноєвропейського простору, вочевидь, буде конкуренція між двома принципово відмінними моделями суспільно-політичного устрою: ліберальною та авторитарною (“керованою”) демократіями, що спиратимуться на різні традиції політичної культури, історичні та культурно-релігійні традиції, притаманні відповідно західноєвропейському ядру Євросоюзу та Росії. Причому результат цієї конкуренції зовсім не є цілковито детермінованим. Як вказує, наприклад, професор Тель-Авівського університету Азар Гат:

“Фактори, що обумовили тріумф демократії (особливо над її недемократичними капіталістичними супротивниками в двох світових війнах — Німеччиною та Японією), мали більш випадковий характер, ніж прийнято вважати. Авторитарні капіталістичні країни, прикладами яких сьогодні є Китай і Росія, можуть представляти собою життєздатний альтернативний шлях в епоху модерну, а це, в свою чергу, передбачає, що повна перемога або майбутнє переважання ліберальної демократії аж ніяк не є неминучим сценарієм”. Адже неефективність, яку звичайно породжують притаманні таким режимам фаворитизм та невідповідність, могла би бути компенсованою більш високим рівнем дисципліни в суспільстві. Тим більше що вивчення поведінки демократичних альянсів приводить до припущення, що демократичні режими не більш схильні до об'єднання один з одним, ніж режими іншого типу.

Слід звернути увагу й на той “консервативний крен”, який все помітніше відчувають суспільні системи країн євроатлантичного ареалу (характерний приклад — ужорсточення міграційної політики Великої Британії, Німеччини, Франції, фактична відмова в ряді країн ЄС під натиском праворадикальних, націоналістичних сил від політики мультикультурності тощо).

Для розгляду тем 2–3 студенту рекомендується проштудіювати фундаментальну працю видатного американського політолога Р. Даля “Поліархія, плюралізм і простір”, в якій аналізуються причини та наслідки кардинальної трансформації політичної практики та інститутів у зв'язку з розширенням простору демократії від держави-міста до нації-держави — трансформації, що призвела до заміни моністичної демократії плюралістичною.

Слід звернути особливу увагу на розроблені Робертом Далем поняття “плюралізм”, “плюралістична демократія”, “поліархія” як категорії, що характеризують сучасну політичну систему ліберальної (структурної) демократії, притаманної державам Заходу. Їх визначальною рисою виступає забезпечення контролю за владними лідерами з боку різних гілок влади та множинних інститутів громадянського суспільства, повага до прав людини, опозиції та меншин. Як вказує Роберт Даль, сьогодні вже загальновизнано переконання стосовно того, що відносна автономність необхідна для нормального життя і належного соціально-політичного порядку, без неї немає і не може бути самого їхнього існування.

Студент має відрізнити поліархію від інших режимів, виходячи з наявності реального функціонування таких семи інститутів:

1) універсальне виборче право; 2) право участі в громадських справах; 3) справедливо організовані вибори, в яких виключені насильство та примус; 4) надійний захист свободи думки; 5) існування альтернативних та конкуруючих між собою джерел інформації поза урядовим контролем; 6) високий ступінь свободи в утворенні відносно автономних та різноманітних організацій, включаючи опозиційні партії; 7) відносно висока залежність уряду від виборців та результатів виборів.

При вивченні теми 3 важливо відзначити, що цінності та стандарти західної політичної культури формувалися по мірі й на основі послідовного підвищення ролі особистості в політичному житті суспільства, встановлення контролю громадянського суспільства над державою. Величезний вплив на зміст зазначених цінностей та стандартів справили і релігійні цінності християнства, перш за все його протестантської та католицької гілок, а також особлива роль філософії, що виступала в якості автономної духовної сили, втілюючи критичне ставлення як до соціальної дійсності, так і до релігійної картини світу.

Раціональне ставлення людини греко-римської цивілізації до життя, ідеї змагальності, прагнення до прогресу “працой і досягнеш успіху”, “змагайся і прославишся” — ось ті етичні максими, що панували у відносинах держави і суспільства, рухали розвиток західної цивілізації, вели до неухильного зростання добробуту її населення.

На Заході статус найважливішого регулятора політичної гри утвердився за правом і законом. Орієнтація на верховенство права сформувала переважання консенсусних технологій владарювання, центристський тип державної політики.

Така ціннісна мотивація політичних дій елітарних та неелітарних верств зумовила розвиток демократичної форми організації влади, закріпилася в поділі влади, створенні системи стримувань і противаг, спрямованих на систематичний контроль громадськості за правлячими колами. Сьогодні сталі демократичні традиції дозволяють західним країнам гнучко адаптуватися до різноманітних змін у світі, вирішувати конфлікти в дусі цілісності та інтеграції своїх спільнот.

Варто звернутися до класичного формулювання С. Хантінгтона, який політичною формою сучасної західної цивілізації визначає демократію. Західному суспільству і західній свідомості органічно притаманні соціальний плюралізм, раціоналізм, техніцизм, засноване на приматі приватної власності, індивідуального начала над колектив-

ним римське право. Примат раціонального над ірраціоналізмом інших релігій характерний і для західного християнства як релігійного підґрунтя західного світу.

Сучасна міжнародна система стала багатоцивілізаційною. Водночас конфлікт між західними державами поступово поступився місцем співпраці західних держав, що об'єднані нині у дві “напівсвітові держави” — Європу, політичною серцевиною якої виступає ЄС, і Північну Америку. Ці два утворення тісно пов'язані складною мережею формальних і неформальних інституційних відносин.

С. Хантінгтон визнає провідну роль західної цивілізації в міжнародних відносинах і визначає сучасну епоху як перехід від протистояння політичних ідеологій, які всі мали західне походження (лібералізм, соціалізм, анархізм, корпоратизм, марксизм, комунізм, соціал-демократична ідеологія, консерватизм, націоналізм, фашизм, християнсько-демократична ідеологія), до протистояння цивілізацій.

При цьому модернізація не обов'язково означає вестернізацію. Незахідні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом всі західні цінності, інститути й практичний досвід. Як висловився видатний французький історик Ф. Бродель, було б “по-дитячому наївно” думати, що модернізація чи “тріумф цивілізації може призвести до закінчення множинності історичних культур, що втілилися за століття у найбільші світові цивілізації”. Таким чином, модернізація, навпаки, посилює ці культури і скорочує відносний вплив Заходу.

У контексті вивчення теми 3 слід відзначити, що модернізаційний аналіз політичних процесів, політичних змін часто замикається на перехідних країнах або тих, що розвиваються, переживають стадії радикальної трансформації політичних структур, які змінюють тип економічних відносин. При цьому з поля зору часто випадає той факт, що й розвинені держави Заходу проходять модернізаційні періоди, під час яких здійснюються еволюційні та революційні перетворення. Так, перехід Франції до президентської республіки (п'ятої республіки) у другій половині 50–60-х років, політичні зміни у Греції в 70-х, в Іспанії та Португалії у 70–80-х роках мали кризовий характер і за більшістю характеристик були модернізаційними процесами. Й навіть у стабільно консервативних країнах відбуваються інституційні зміни модернізаційного характеру. Наприклад, у Великобританії в 1999 р. було частково скасоване спадкове входження до вищої палати

парламенту — палати лордів, що для цієї країни було глибокою модернізацією політичних інститутів.

Слід відзначити також, що навіть у сталих західноєвропейських демократіях передбачені авторитарні інструменти, яких має бути вжито за реальної загрози функціонуванню національних політичних інститутів, безпеці та територіальній цілісності держави. Характерним прикладом може бути ст. 16 Конституції Французької Республіки, яка передбачає: “Коли інститути Республіки, незалежність Нації, цілісність її території або виконання її міжнародних зобов’язань опиняються під серйозною та безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування конституційних державних властей припинено, Президент Республіки після офіційної консультації з Прем’єр-міністром, з головами палат, а також з Конституційною Радою вживає заходів, які диктуються цими обставинами”.

У рамках вивчення теми 4 слід звернути увагу на те, що концепції “політичного транзиту” в багатьох випадках досить ефективні у разі їх використання для дослідження європейських і північноамериканських країн або країн, близьких до європейської цивілізації (у Латинській Америці, Австралії, Новій Зеландії та ін.). Водночас щодо більшості країн Африки та Азії вони не такі ефективні.

При вивченні тем 4–5 студенту слід звернути увагу на те, що європейські та північноамериканські суспільствознавці в поняття “сучасне суспільство” дуже часто вкладають європоцентристське звучання з північноамериканськими аранжуваннями. Проте на прикладі таких країн, як Японія, Південна Корея, Китай, Сінгапур, бачимо, що саме національні традиції сприяли їх модернізації.

Простий дихотомічний підхід до сучасних трансформаційних, модернізаційних проєктів як протистояння традиції і сучасності, коли традиції сприймаються як непродуктивна, відстала сила і підлягають скасуванню, руйнуванню, щоб утвердити “сучасність”, є надто примітивізованим. Адже у межах такого підходу важко пояснити специфіку перехідних суспільств, притаманну кожному з них внутрішню динаміку, особливо ж той факт, що багато традиційних суспільств легше модернізуються, ніж суспільства з нестійкими історичними традиціями, клановими режимами, еkleктичною культурою і способом життя.

Небачений ривок у розвитку країн Південно-Східної Азії якраз заснований на тому, що вони зуміли поєднати “глобальні” новітні досягнення науки і техніки зі збереженням власної національно-

культурної домінанти, тобто зуміли реалізувати на практиці формулу основоположника цивілізаційної теорії М. Я. Данилевського, висловлену ним ще в 1869 р.: “Своя ідеологія — байдуже чиї техніка і технологія”. Отже, збереження власної національно-культурної домінанти, доповнене технологічною модернізацією, є умовою успішного розвитку будь-якої сучасної цивілізації.

Проте у перехідних, передусім незахідних, суспільствах модернізація може легко зруйнувати принципи і норми соціальності, які склалися в державі, і призвести до кризи структурного устрою, до дезінтеграції і хаосу. Тоді виникає проблема відродження моделей і принципів соціальності, які існували до модернізації. Це демонструють багато суспільств Азії, Африки і Латинської Америки, де запроваджувані десятиліттями й століттями європейські принципи і норми життя виявилися нежиттєстійкими і де довелося здійснювати “модернізацію навпаки”, відроджуючи звичайні інститути та норми, аби забезпечити життєздатність суспільств (наприклад, у Болівії за правління президента Ево Морлеса — першого представника корінного населення Америки, який керує Болівією за більш як 400 років із часів іспанської колонізації).

Розглядаючи тему 5, варто проаналізувати висновок С. Хантінгтона про те, що крах комуністичної ідеології зовсім не означає, що Росія, Китай чи В’єтнам обов’язково імпортують сучасні західні цінності. Адже люди західного світу часто недооцінюють, підкреслює він, “творчий потенціал, гнучкість і самотність незахідних культур”.

Слід зауважити, що в сучасному світі модернізаційна тенденція трансформації суспільств є більш поширеною на відміну від революційної. Наприклад, навіть розвал соціалістичного табору й СРСР відбувався еволюційним шляхом, хоч у цьому процесі були присутні революційні, бунтарські і терористичні елементи.

Сьогоднішній капіталізм зумів перебороти багато своїх вад завдяки засвоєнню досягнень соціалістичного суспільства, а саме: використанню планування в економіці, розробці державної соціальної політики (створення державних систем освіти, медицини, соціального забезпечення тощо). Трансформація соціалізму в наші дні в Китаї, В’єтнамі, на Кубі вбирає ті цінності західних суспільств, що зробили їх ефективними, — ринкову економіку, свободу підприємництва, демократизацію. Усередині кожного елемента світового співтовариства у своєрідній формі відтворюються частки, клітинки інших. Отже, усі елементи є взаємопов’язаними, взаємопереплетеними, взаємодо-

повнюючими та взаємонеобхідними. І що глибші, багатоманітніші ці зв'язки, то сталіше світове співтовариство, то більше воно стає глобальною самоорганізованою системою. За всієї гетерогенності світового співтовариства владно торує собі шлях тенденція до зближення всіх його компонентів через зростаючу внутрішню схожість.

Сьогодні представники гуманітарної сфери в усьому світі виявляють зростаючий інтерес до східних цивілізацій, особливо до їх духовної ролі у сталому розвитку світу і вирішенні глобальних проблем. Зосібна, китайська (а значною мірою і корейська) політична культура, яка базується на загальнозначимих раціоналістичних конфуціанських цінностях, виявляє свою надзвичайну стійкість у сучасних умовах, адаптуючись до екологічних і економічних потреб сталого розвитку. У сучасних умовах Західна і Східна цивілізації, взаємодіючи між собою, формують і змінюють свої культурні домінанти, необхідні їх розвитку, приводячи до виникнення різноманітних “гібридних” суспільств. Те, що Китай, Японія та країни Південно-Східної Азії, демонструючи ефективний шлях економічної модернізації з опорою на власні духовні цінності, домінують на західному споживчому ринку, свідчить, що конфуціанство, буддизм, японське язичництво (синтоїзм) і тісно пов'язані з ними культурно-поведінкові традиції в якихось базисних точках близькі до архетипів західного світу.

Готуючись до тем 4–5, треба відзначити специфіку східних норм і традицій політичної культури, яка корениться в особливостях життєдіяльності обцинних структур аграрного азійського суспільства, що склалися під впливом цінностей арабо-мусульманської, конфуціанської та індо-буддійської культур. Базові цінності цього світу формувалися при постійному домінуванні в житті суспільства владних структур, панування колективістських форм організації приватного життя. Вирішення конфліктів у таких умовах передбачало не заохочення юридичних норм, а апеляцію до морального авторитету старших начальників. Тому етичною максимом політичної культури східного типу став не закон, а звичай, не конституція, а думка керівництва. Статус людини визначався його корисністю для конкретної спільноти, а тому влада, політика завжди сприймалися як сфера діяльності героїв і видатних осіб.

Такого роду умови сприяли укоріненню в якості базової цінності цього типу політичної культури переконання в необхідності обов'язкового посередника між рядовою людиною і владою (гуру, вчителя, старшого). Основним талантом людини визнавалися вико-

навські функції, підтримка ідей справедливості, порядку, гармонії верхів та низів. Відповідно, такі норми постійно породжували авторитарні тенденції, спрощення форм організації влади і політичних відносин.

Протилежність базових орієнтирів західного і східного типів має вельми стійкий характер, який не можуть похитнути навіть серйозні політичні реформи. Тут можна навести характерний приклад Індії, яка в спадок від колоніального панування Великобританії отримала досить розвинену партійну систему, парламентські інститути і т. ін., але в країні, як і раніше, домінують архетипи східного менталітету. Тому на виборах головну роль відіграють не партійні програми, а думки сільських старост, князів (голів аристократичних родів), керівників релігійних громад і т. ін. У свою чергу і в ряді західноєвропейських країн навіть підвищений інтерес до східних релігій та способу життя теж не веде до зміни політичної культури.

Правда, в деяких країнах все-таки сформувався певний синтез цінностей західного і східного типів. Так, наприклад, технологічний ривок Японії в клуб провідних індустріальних держав, а також політичні наслідки післявоєнної окупації цієї країни дозволили підсилити в її політичній культурі значний заряд ліберально-демократичних цінностей і зразків політичної поведінки громадян. Вельми інтенсивна взаємодія Заходу і Сходу відбувається і в політичному житті країн, що займають середнє геополітичне положення (Росія, Казахстан та ін.), там формується певний симбіоз ціннісних орієнтацій і способів політичної участі громадян. І все ж якісні особливості названих світових цивілізацій, як правило, обумовлюють взаємно не конвергуючі підвалини політичних культур, зближення яких відбудеться, очевидно, лише в далекому майбутньому.

Великі східні цивілізації не могли розвиватися інакше, ніж освоївши і ввібравши величезний пласт науково-технічних досягнень європейської та американської цивілізації. Цей процес і становить суть всього того, що отримало назву глобалізації. Проте не йдеться про просте запозичення. Якраз саме в останні 15–20 років багато східних країн, в першу чергу Китай, Індія, а ще раніше Японія, почали виступати на деяких напрямках науково-технічного прогресу як лідери. Світ стає багатополярним, всі прагнуть до успіху, і конкуренція різних центрів розвитку зростає.

Розглядаючи тему 5, варто проаналізувати висновок С. Хантінгтона про те, що крах комуністичної ідеології зовсім не означає, що такі

посткомуністичні країни, як Китай і В'єтнам, обов'язково імпортують сучасні західні цінності. У цьому контексті не можна недооцінювати творчий потенціал, гнучкість і самотунність незахідних культур.

Відсутність, крім соціальної, суто “земної” ідеології, потужної, вкорінені в традиції релігійної ідеї, що спирається на духовне начало в людині, призвело до краху СРСР, на відміну від нечуваного динамізму у розвитку в цей же історичний період комуністичного Китаю з його всенародним культом Мао Цзедун, Ден Сяо Піна і Конфуція). Якщо з Росією злий жарт зіграла російська традиція розвінчання колишніх правителів і кумирів, то Китай суворо слідує конфуціанській традиції поваги до правителів, шанування влади незалежно від особистих якостей і помилок можновладців (імператорів і вождів) і особистої відповідальності. Досить сказати, що досі на всіх китайських купюрах зображений засновник КНР Мао Цзедун, а характерних для Росії суперечок навколо перенесення тіла комуністичного вождя з мавзолею ніхто не веде.

При цьому скоростиглі висновки багатьох західних, російських та вітчизняних експертів про перехід Китаю до капіталізму (за рейтингом Forbes 2011 р., у країні налічується вже 115 доларових мільярдів — 2-й показник у світі після США) вбачаються дещо надуманими. Справді, в цей час частка держави в таких конкурентних галузях, як житлово-комунальне господарство, легка промисловість, сфера торгівлі та деяких послуг, в КНР опустилася приблизно до 30 %. Але в галузях “природних монополій” та фінансах державна участь становить 80 % і більше. Ще вище питома вага держави в телекомунікаціях і засобах масової інформації. Держсектор лідирує за загальною величиною основних фондів (близько половини), банківських кредитів (дві третини) та інвестицій (близько 50 %).

При цьому в Китаї державні підприємства часто зосереджені в галузях з менш яскраво вираженою ринковою орієнтацією, їх соціальне навантаження, як правило, вище, ніж у приватних. Тобто оцінка місця державної власності в національній економіці повинна включати не лише прибутковість, але також функціональну роль у господарстві і значимість для суспільства.

На думку китайських дослідників, сучасне коригування соціально-економічної стратегії КНР в дусі побудови “гармонійного суспільства” символізує, з одного боку, певне повернення до китайської культурної традиції, з другого — до марксистської спадщини, що дає змогу поставитися уважніше до питань демократизації управління та

соціальної справедливості. Між тим інформаційна революція значно обмежує ідеологічну монополію комуністичної влади й формує передумови для майбутньої демократизації політичної системи: у зв'язку зі збільшенням в Китаї кількості інтернет-користувачів (у 2010 р. їх число перевищило 457 мільйонів осіб) все складніше стає контролювати потоки інформації, хоча уряд створив найпотужнішу в світі систему фільтрації Інтернету, яку вже називають другою Великою Китайською стіною.

Готуючись до теми 6, слід відмітити, що останні два століття в світі домінували англосаксонські морські імперії (Британія і США), які створили наддержави, що очолювали два періоди глобалізації та глобального процвітання. Міжвладдя між періодами величч цих імперій у період між війнами призвело до глобального безладного підйому неліберальних ідеологій. І третя, Російська імперія (СРСР), що базується на суші, була залучена в конфлікт ідеологій аж до розвалу в 1991 р.

Сьогодні у ролі Британії виступає остання імперія, що залишилася, — США, але вони поринули в глибоку фінансову кризу та, подібно до СРСР 80-х років ХХ ст., терплять низку геополітичних та військових невдач (Ірак, Афганістан, поразка Помаранчевої революції в Україні, підйом ворожих до США ліворадикальних режимів у Латинській Америці, посилення антиамериканських настроїв в Японії тощо) й вимушені поступово згортати свої претензії на глобальне домінування.

У цьому контексті варто порушити питання: хто замінить США і підтримає світовий економічний і політичний лад? Європа, що залишається під військовою парасолькою НАТО, не хоче битися за світове лідерство. Індія — лише можливий партнер США після індоамериканської атомної угоди і заяв про стратегічне партнерство. Економічно і у військовому відношенні Індія значно поступається Китаю. Щодо Китаю, то в нього симбіотичні фінансові відносини з США. Він не може зараз взяти гору у суперництві з Америкою. Залежність від поставок природних ресурсів робить складним для Китаю протистояння ісламістській загрози світовому порядку. У Москві ж системні складнощі з відродженням імперської мрії. Природні ресурси стали для Росії “дорогоцінною отрутою”: її політична система схожа на Мексику й перешкоджає створенню ефективної економіки. Не можна забувати й про демографічний тиск. На цей момент слід констатувати, що реальна модернізація, тобто перетворення Росії в

“нормальну” соціально-орієнтовану ринкову економіку з інтенсивним використанням сучасних технологій та інновацій, не вдається. Таким чином, у результаті огляду можливих претендентів на місце США доходимо висновку, що, радше, ми маємо паралелі з Римом, коли імперія впала, а замінити її виявилось нікому.

За всієї гетерогенності світового співтовариства владно торує собі шлях тенденція до зближення всіх його компонентів через зростаючу внутрішню схожість.

Нині подібні до євроінтеграційних, але менш просунуті процеси економічної інтеграції відбуваються в інших частинах світу — Латинській Америці, арабському Сході, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. На базі регіональної інтеграції, формування планетарної економіки діють глобальні тенденції соціального, політичного й духовного розвитку.

У XXI ст. слід очікувати поглиблення цивілізаційної взаємодії по лінії дихотомії Схід — Захід. Наприклад, в рамках мега- і трансцивілізаційного простору Ради Європи (з його політико-правовим, соціокультурним, геоекономічним, духовним (міжконфесійним та надконфесійним) вимірами) такі традиційні цінності Сходу, як колективізм, патерналізм, духовність у протистоянні культу споживання та наживи, імператив морального обов'язку в його опозиції приватним інтересам, серйозне ставлення до слова на відміну від інфляції вербальної інформації у західному світі та багато іншого — всі ці ціннісні позитиви можуть виявитися вагомими і в сучасному західному світі.

Питання для самостійного опрацювання

1. Назвіть та схарактеризуйте основні політичні зміни світопорядку, що сталися протягом XX ст.
2. Чи веде політико-трансформаційний процес до змін цивілізаційного характеру?
3. Дайте визначення та назвіть особливості демократизації як сучасного глобального процесу.
4. Викладіть суть концепції “трьох хвиль демократизації”. Оцініть внесок у цю концепцію Е. Тоффлера і С. Хантінгтона.
5. Чи згодні ви з думкою про те, що демократія є політичною формою сучасної західної цивілізації? Обґрунтуйте власну позицію.
6. Від яких факторів залежить, на ваш погляд, стійкість політичних режимів “керованої” демократії?

7. Викладіть суть концепції поліархії Р. Даля.
8. Як запобігти авторитарним загрозам з боку персоніфікованих інститутів державної влади під час транзиту до демократії?
9. Схарактеризуйте сутнісні відмінності розвитку в глобальному масштабі процесів демократизації та вестернізації.
10. У чому відмінність західного та східного типів політичної культури і як це впливає на особливості політичної трансформації відповідних країн?
11. Чи можна вважати Японію сучасним суспільством, оскільки сила традицій в японському суспільстві загальновідома? Обґрунтуйте.
12. Назвіть відмінності сучасної китайської від колишньої радянської політичної системи. Спробуйте виокремити з них ті, що сприяли успіху китайської модернізації.
13. Які геополітичні полюси впливу (держави або їх об'єднання) можуть скласти сьогодні чи в майбутньому реальну конкуренцію світовому лідерству США?
14. Чи свідчить політичний розвиток світу в першій декаді ХХ ст. на користь концепції “зіткнення цивілізацій” (“діалогу цивілізацій”)? Обґрунтуйте.

Тематика рефератів та доповідей

1. Підсумки політичного і соціокультурного досвіду ХХ ст.
2. Переваги й вади біполярного, однополярного, багатопольного світів: спроба компаративного аналізу.
3. Характерні особливості сучасного процесу демократизації.
4. Теорія “трьох хвиль демократизації”.
5. Чинники формування та розвитку громадянського суспільства.
6. Умови становлення демократичного політичного режиму.
7. Загальнолюдські цінності та їх вплив на світовий розвиток.
8. Поняття і сучасні прояви вестернізації.
9. Специфіка трансформаційних процесів у межах західної цивілізації.
10. Незахідні моделі суспільно-політичних перетворень: загальний аналіз.
11. Конфуціанські цінності та їх вплив на політико-трансформаційні процеси в сучасному Китаї.
12. Політико-трансформаційна парадигма В'єтнаму та її відмінності від політичного транзиту пострадянських країн.

13. Порівняльна характеристика програм та політики адміністрацій Дж. Буша молодшого і Барака Обами у контексті послаблення глобального лідерства США.
14. Міжцивілізаційний діалог як принцип політичної організації світу.
15. Цивілізаційна розмаїтість світу як чинник профілактики міждержавних конфліктів та соціальних катастроф.

Рекомендована література

1. *Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. — 1992. — № 4. — С. 122–134.
2. *Арон Ж.* Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
3. *Генсек ООН:* Выступления на Ближнем Востоке связаны с дефицитом демократии. — Аргументы.ру. — 5 февр. 2011 г. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.argumenti.ru/politics/2011/02/93003/>
4. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К.: Вид. центр “Академія”, 1999.
5. *Горбатенко В. П.* Розд. 5.2. Політична модернізація / Політологія: Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — 3-тє вид. — К.: Вид. центр “Академія”, 2006. — 568 с. — С. 407–420.
6. *Даймонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? // Полит. исслед. — 1999. — № 1.
7. *Даль Роберт А.* Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Пер. з англ. О. Д. Білогорського. — Х.: Каравела, 2002. — 216 с.
8. *Конституции* зарубежных стран: Сборник / Сост. В. Н. Дубровин. — М.: Юрлитинформ, 2000. — 366 с.
9. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: сравнительные исследования. — М., 1997.
10. *Обама Б. Х.* Інавгураційна промова 20 січня 2009 року / Промови, що змінили світ / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарисів А. Ю. Хорошевський. — Харків: Фоліо, 2009. — 347 с. — С. 352–358.
11. *Ослунд А.* Уроки первых четырех лет смены строя в Восточной Европе // Свободная мысль. — 1993. — № 17–18.
12. *Павленко Ю. В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. — К.: Феникс, 2002. — 760 с.

13. *Прокопенко Л.* НЕПАД, “Новое партнерство для развития Африки” [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/NEPAD.html>
14. *Пишеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке: Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2000. — 320 с.
15. *Ростов Д.* Переходы к современной демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — № 5.
16. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
17. *Токвиль А.* Демократия в Америке: Пер. с фр. — М.: Весь мир, 2000. — 560 с.
18. *Тоффлер Э.* Третья волна. — М.: АСТ, 2004. — 784 с.
19. *Хайек Ф. А.* Пагубная самонадеянность (ошибки социализма). — М.: Новосты, 1992. — 145 с.
20. *Хантингтон С.* Третья волна: Демократизация в конце XX века. — М.: РОССПЭН, 2003. — 368 с.
21. *Хорос В. Г., Мирский Г. И., Майданик К. Л.* и др. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. — М.: Наука, 1996. — 336 с.
22. *Цивилизационные модели современности и их исторические корни* / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.; Под ред. Ю. Н. Пахомова. — К.: Наук. думка, 2002. — 632 с.
23. *Чуаньтун Л.* Управление государственной собственностью в Китае. “Китайская гомеопатия” вместо “шоковой терапии” // Промышленные ведомости. — 2007. — № 10. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.promved.ru/index.phtml>
24. *Шмиттер Ф.* Процессы демократического транзита и консолидации демократии: Материалы круглого стола “Демократические переходы: варианты путей и неопределенность результатов” // Полис. — 1999. — № 3. — С. 30–33.
25. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія. — К.: Основи, 1995. — 528 с.
26. *Attali J.* Millennium: Winners and Losers In The Coming World Order. — New York: Times Books/Random House, 1991. — 130 pp.
27. *Brzezinski Z.* Out of Control. Global Turmoil on the Eve of the Twenty-First Century. — New York: Charles Scribner’s Son 1993. — 240 p.

28. *Braudel F.* On History. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 236 p.
29. *Fukuyama F.* The End of History and the Last Man. — New York: Free Press, 1992. — 418+XXIII p.
30. *Gat Azar.* The Return of Authoritarian Great Powers / Foreign Affairs. — Jul/Aug. 2007. — Рос. пер. на сайті [http:// www.globalaffairs.ru/numbers/27/8076.html](http://www.globalaffairs.ru/numbers/27/8076.html)
31. *Kennedy, P.* Preparing for the Twenty-First Century. Vintage Books, Random House, Inc. — New York, 1993. — 428 p.

Модуль III. Демократична трансформація в посткомуністичних країнах Центральної та Південно-Східної Європи

Теми модуля:

1. Передумови, особливості та стадії посттоталітарних перетворень у країнах Центральної та Південно-Східної Європи.
2. Підсумки політичної трансформації в країнах регіону.
3. Національні моделі політичної трансформації в країнах Центральної та Південно-Східної Європи.
4. Перспективи подальшого здійснення політичної трансформації в країнах регіону.

Вивчаючи тему 1, слід звернути увагу, що, починаючи з другої половини XIX ст., й особливо із завершенням Першої світової війни, в міру поступового зникнення патерналізму як давньої і стійкої риси народного життя слов'янських країн, ми відзначаємо розвиток націоналізму як іншої форми солідарності.

Довоєнні системи країн Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ), в яких у посткомуністичну добу утвердилося парламентське правління, не були демократичними (окрім Чехо-Словаччини), але деякі елементи політичної демократії вони у собі містили. Комуністичні (тоталітарні) режими функціонували в цих країнах близько 50 років, а отже, в посткомуністичну добу в суспільному житті була й та генерація, політична соціалізація якої почалася в докомуністичний період. До того ж комуністичні режими в них мали переважно інсталюване походження, тобто виникли не на власному соціальному ґрунті, а були насажені Радянським Союзом після Другої світової війни. Антикомуністичне народне повстання 1956 року в Угорщині,

“празька весна” 1968 року в Чехо-Словаччині засвідчили, що суспільна свідомість не сприймала їх як власні.

Об’єктивні передумови для антикомуністичних революцій у країнах ЦПСЄ склалися у другій половині 80-х років ХХ ст. Ці країни опинилися у системній соціально-економічній і політичній кризі. Економічна модель соціалізму, запозичена у СРСР, яка характеризувалася екстенсивним типом розширеного відтворення, суспільною власністю на засоби виробництва, плановим господарством, вичерпала свої можливості і не могла конкурувати з ринковою економікою розвинених країн світу. Якщо у 50-х роках країни РЕВ забезпечували щорічно приріст свого сукупного національного доходу на 9,5 %, в 60-ті — на 6,7 %, в 70-ті — на 4,5 %, то за 1981–1989 рр. — менш ніж на 2 %. Для усіх країн східноєвропейського регіону була характерною відстала техніка і технологія та низька ефективність сільського господарства.

Влада намагалася перетворити матеріальне споживання на стимул економічного зростання і запоруку політичної підтримки народу. Але в умовах тоталітарної держави з її планово-розподільчою економічною системою споживчі очікування зростали швидше, ніж можливості їх задоволення. Особливе невдоволення основної маси населення країн ЦПСЄ викликала монополія комуністичних партій на владу, злиття партійного і державного апарату, антидемократизм системи, придушення інакодумства.

Важливою причиною пасивності радянського керівництва під час антикомуністичних революцій була не тільки принципова відмова від “доктрини Брежнєва” (передбачала у разі внутрішньополітичної кризи у відповідній країні силове втручання СРСР і Варшавського блоку), а й суттєве ускладнення ситуації всередині власної держави. Кінець 1989 року позначився зростанням економічної і політичної нестабільності в СРСР, активізацією опозиції М. С. Горбачову як справа, так і зліва, загостренням боротьби за позбавлення КПРС монополії на владу. Використання традиційних методів “впливу” на країни соціалістичності в цих умовах стало б політичним суїцидом лідерів “перебудови”.

Варто відзначити, що індивідуальність М. С. Горбачова та його союзників у СРСР до демократичних сил країн ЦПСЄ і зволікання із розв’язанням нагальних внутрішніх проблем цих держав (виводом військ СРСР, своєчасною переоцінкою резонансних подій) призвела до їх повної геополітичної переорієнтації і втрати посткомуністичними країнами Європи багатьох позитивних напрацювань не тільки в

економічній, політичній, оборонній, а й у науковій, культурній та інших сферах міжнародної та міждержавної взаємодії.

Таким чином, країни ЦПСЄ, які умовно називають східноєвропейськими, синхронно пройшли у другій половині ХХ ст. два типи модернізації — соціалістичну і ліберальну. Обом етапам розвитку передували процеси демократизації у вигляді періодів народної демократії 1945–1948 рр. і “перебудови” чи революції свідомості 1985–1988 рр. У першому випадку відіграв свою роль демонстраційний ефект досягнень СРСР у побудові соціалізму, а у другому — західних країн у підвищенні якості життя.

Революційно-демократичні події у країнах ЦПСЄ, поряд з відстороненням від влади КППС у Радянському Союзі та його розпадом у 1991 р., стали справжнім феноменом ХХ ст. і спричинили корінні трансформації міжнародного світопорядку.

Вивчаючи теми 1–2, слід звернути увагу на таку особливість: у ряді країн Центральної Європи, де ідеї соціалізму значною мірою запроваджувалися під державним тиском, уже під час перших демократичних перетворень (“оксамитових революцій”) вони поступилися місцем офіційних показників прихильності цих країн марксизму-ленінізму реальним орієнтирам та цінностям громадян.

Геополітичне становище цих країн сприяло консолідації їх політичних еліт на ґрунті прагнення приєднання до європейської та євроатлантичної спільноти, яка висуває до своїх членів високі демократичні вимоги. Таким чином, перехід до демократії, що розпочався після повалення комуністичних режимів, для країн Центральної та Південно-Східної Європи у певному сенсі являв собою процес повернення до своїх довоєнних політичних традицій та до європейського геополітичного поля. Такий тип транзиту слід назвати “реставраційним”.

Готуючись до тем 1–3, для розуміння закономірностей, причин та наслідків політичних трансформацій студент має уявляти, в розрізі конкретних країн, економічні наслідки періоду тоталітаризму, знати основні завдання соціально-економічної та політичної трансформації в цьому регіоні, зокрема за такими напрямками: мікроекономічна лібералізація, макроекономічна стабілізація, інституціональні перетворення, структурні зміни, підтримання соціального консенсусу, шляхи, стратегія і тактика вирішення цих завдань.

Студент має диференціювати період політичного транзиту в регіоні, розрізняти конкретні стадії посттоталітарних трансформацій.

На рубежі 80-х — 90-х років ХХ ст. основою ідеології урядів пост-тоталітарних країн ЦПСЄ (так само, як і Балтії) стає ліберальна модель переходу до ринку, орієнтована на послаблення втручання держави у вирішення індивідуальних проблем громадян. Водночас слід усвідомлювати, що невдовзі оптимізм, який межував у той період з ейфорією, пізніше змінився на розчарування суспільства.

Дуже поширена думка, що заміна комунізму капіталізмом — нескладна справа і що такий перехід практично відразу забезпечить підвищення рівня життя, спростовувалася соціальними витратами ринкових перетворень, що виявилися значно вищими, ніж спочатку передбачали ідеологи реформ, а тим більше — ніж очікували широкі верстви населення.

Зокрема, в цьому плані студенту рекомендується порівняти економічний спад 1989–1990 рр. у цих регіонах за потужністю наслідків з Великою депресією 1929–1933 рр. Зокрема, слід відзначити, що для Румунії та Югославії існувала небезпека скотитися на латиноамериканський шлях соціального розвитку, тобто в стан жорсткого протистояння багаті меншості і люмпенізованої більшості за відсутності середнього класу.

Проте з другої половини 90-х років ХХ ст. у країнах ЦПСЄ все чіткіше визначився намір створити соціально орієнтовану економіку (за типом західноєвропейської) на основі нової моделі соціальних гарантій, яка забезпечувала б стабільне відтворення населення та враховувала організаційні й структурні зміни в суспільстві, а також корисність багатьох форм соціального захисту при соціалізмі. На відміну від Росії та інших пострадянських країн, де економічна лібералізація була по суті позбавлена соціальних амортизаторів, більшості країн регіону у порівняно короткий термін вдалося забезпечити прийнятний захист найвразливіших категорій населення.

Таким чином, готуючись до теми 2, можна підсумувати, що за підтримки Заходу демократизація та становлення ринкових відносин у країнах Центральної та Південно-Східної Європи, більшість з яких вже стала членами Європейського Союзу, пустили глибоке коріння.

Готуючись до теми 3, при аналізі національних моделей трансформації політичної системи країн ЦПСЄ в посткомуністичний період необхідно звернути увагу на такі особливості, як крах ілюзій на швидку інтеграцію з Західною Європою, загострення національних конфліктів та тенденції до дезінтеграції, радикальність змін у галузі національних відносин, національне відродження в духовній та культурній сферах.

Студент має бути готовим схарактеризувати ідеологічну багатоманітність, притаманну нині країнам регіону, специфіку партійних систем, що сформувалися, особливості конституційного процесу в ЦПСЄ, розкрити сутність та специфіку відносин колишніх соціалістичних держав із НАТО і Європейським Союзом.

Переходячи до теми 3, слід відзначити, що основними передумовами встановлення парламентської демократії в деяких посткомуністичних країнах були наявність певних традицій парламентаризму в дототалітарний період і консолідація політичних еліт на ґрунті пріоритету національних інтересів, європейських та євроатлантичних зовнішньополітичних орієнтацій.

Застосовуючи методологію політичної транзитології, студент на прикладі країн регіону має продемонструвати здатність до узагальнюючих висновків, корисних для усвідомлення завдань і перспектив суспільно-політичної трансформації і в інших регіонах Європи та світу, зокрема в Україні. Так, з аналізу регіонального досвіду, вочевидь, впливає висновок про те, що жоден національно-державний актор європейського політико-правового простору неспроможний реалізувати свій євроінтеграційний вибір без побудови розвинуеного громадянського суспільства, а жодна національна стратегія приєднання до ЄС не може стати ефективною без забезпечення демократичних відносин між державою і громадянським суспільством.

Вивчаючи тему 4, студент має продемонструвати здатність до розуміння новітніх тенденцій у політичному житті та курсі регіональних держав у контексті поглиблення глобальної економічної кризи та гострої фінансової кризи в ЄС. Як характерний приклад рекомендується проаналізувати програму трансформації країни, яку висунула після своєї перемоги на парламентських виборах 2010 року партія Угорський громадянський союз (Фідес) на чолі з Віктором Орбаном (прем'єр-міністром Угорщини з 29 травня 2010 р.). Студент має, спираючись на конкретний транзитологічний аналіз, обґрунтувати, чому в якості головного зовнішньоекономічного пріоритету в програмі визначено розвиток співробітництва на східному напрямі, угорським компаніям пропонується зосередитися на експансії в Росію, Україну і навіть Китай, а перехід на євро знято з порядку денного.

Питання для самостійного опрацювання

1. Назвіть основні трансформаційні моделі політичних систем посткомуністичних країн.

2. У чому полягають відмінності політичної трансформації в країнах Центральної Європи та СНД?
3. Порівняйте особливості політичної трансформації в країнах Південно-Східної Європи та СНД.
4. Чому і як відбувалася консолідація політичних еліт у посткомуністичних країнах Центральної та Південно-Східної Європи на рубежі ХХ–ХХІ ст.?
5. Схарактеризуйте особливості конституційного процесу в Центральній та Південно-Східній Європі.
6. Розкрийте сутність та специфіку відносин колишніх соціалістичних держав із НАТО і Європейським Союзом.
7. Навколо яких фундаментальних цінностей існує громадянський консенсус у країнах Центральної та Південно-Східної Європи?
8. Як світова економічна криза вплинула на політичні процеси в країнах зазначеного регіону?

Тематика рефератів та доповідей

1. Особливості демократизаційних процесів у посткомуністичних країнах Центральної та Південно-Східної Європи.
2. Тенденції трансформації політичних структур у країнах Центральної Європи.
3. Схожість та відмінності політичної трансформації у країнах Центральної та Південно-Східної Європи.
4. Компаративний аналіз трансформаційних процесів у країнах колишньої Югославії.
5. Соціально-економічні індикатори розвитку постсоціалістичних держав.
6. Майнове розшарування у постсоціалістичному суспільстві та проблема збереження й розвитку середнього класу.
7. Проблема соціальної нерівності, економічної диференціації у пострадянських державах: можливості та напрями її вирішення.
8. Авторитарні інструменти в процесі політичної трансформації: досвід країн Центральної та Південно-Східної Європи.
9. Особливості етнонаціонального розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи в контексті їх політичної трансформації.
10. Регіональні особливості демократизаційного процесу.

Рекомендована література

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчакова. — К.: Дух і літера, 2002. — 575 с.
2. *Арон Р.* Демократія і тоталітаризм. — М.: Текст, 1993. — 303 с.
3. *Бальцеревич Л.* Соціалізм, капіталізм, трансформація: Очерки на рубежі епох: Пер. с польск. — М.: Наука, 1999. — С. 36–54, 55–60, 177–197.
4. *Газін В. П., Копилов С. А.* Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки). — К.: Либідь, 2004. — 624 с.
5. *Дарендорф Р.* Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. — 1990. — № 9. — С. 69–75.
6. *Зеленько Г. І.* Навздогінна модернізація: досвід Польщі і України. — К.: Критика, 2003. — 215 с.
7. *История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа* / [(Отв. ред. Ю. С. Новопашин); Ин-т славяноведения РАН]. — М.: Наука, 2007. — 397 с.
8. *Колодко Г.* Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістических стран: Пер. с польск. — Минск: ЕГУ, 2002. — 200 с.
9. *Коровицына Н. В.* Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах // Социс. — 2002. — № 5. — С. 9–19.
10. *Мілова М. І.* На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: Монографія. — Одеса: Астропринт, 2005. — 328 с.
11. *Піляев І. С.* Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі. — К.: Юридична книга, 2003. — 432 с.
12. *Постсоциалистические страны в условиях глобализации.* — М.: ИМЭПИ РАН; изд-во А. Мельникова, 2001. — 386 с.
13. *Пшеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке: Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2000. — 320 с.
14. *Ростов Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — № 5. — С. 5–15.
15. *Фридрих К., Бжезинский З.* Тоталитарная диктатура и автократия // Тоталитаризм: Что это такое? (Исслед. зарубеж. политиков). — М.: ИНИОН, 1993. — Ч. 2. — С. 79–91.

16. *Хайек Ф. А.* Дорога к рабству / Пер. с англ.; Предисл. Н. Я. Петракова. — М.: Экономика, 1992. — 176 с.
17. *Центральноєвропейские* страны на рубеже XX–XXI вв. Аспекты общественно-политического развития: [ист.-политолог. справ. / Отв. сост. Ю. С. Новопашин]. — М.: Новый хронограф, 2003. — 256 с.
18. *Швиммер В.* Мечты о Европе. Европа с XIX в. до рубежа третьего тысячелетия / Пер. с нем. Л. Пантиной. — Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 383 с.
19. *Щербань П., Щербань Т.* Антикомуністичні революції кінця XX ст. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи: внутрішні та зовнішні чинники перемоги // Вісн. Луганс. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історичні науки. — 2009. — № 20 (183). — С. 136–146.
20. *Якушик В. М.* Государство переходного типа (вопросы теории). — К.: Лыбидь, 1991. — 199 с.
21. *Linz J., Stepan A.* Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. — Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996. — 479 p.
22. *Roberts J. M.* Book 6 / Europe in the Cold War and After // The Penguin History of Europe. — London: Penguin Books, 1997. — 722 p. — P. 579–670.

Модуль IV. Соціально-політичні зміни на пострадянському просторі

Теми модуля:

1. Причини і соціально-політичні наслідки розпаду СРСР.
2. Особливості трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії: спільні риси та принципові відмінності.
3. Основні тенденції та перспективи політичного розвитку Росії.
4. Соціальні та ціннісні проблеми пострадянського розвитку.
5. Геополітичні тенденції трансформації пострадянського простору та перспективи реалізації Євразійського проекту.

Розпочинаючи вивчення теми 1, слід акцентувати увагу на обумовлену історичними обставинами та культурно-цивілізаційними традиціями самотність пострадянського простору, що визначає його

трансформаційну специфіку, значні відмінності перехідного процесу порівняно з посткомуністичними країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Також слід уникати нині поширених спрощених, суто пропагандистських схем розвитку та розпаду СРСР. Саме на прикладі піднесення та падіння Радянського Союзу можна чітко побачити межі централізованої, ієрархічної держави.

На думку видатного американського соціолога Рональда Інглхарта, в перші десятиріччя свого існування СРСР був вражаюче ефективним у мобілізації мас (передусім некваліфікованих працівників) і величезних кількостей сировини на будівництво найбільших у світі сталеливарного підприємства, гідроелектростанцій, а також на досягнення найвищих у світі темпів економічного зростання. Незважаючи на те що Сталін змусив голодувати і знищив мільйони радянських громадян, економічні і військові успіхи Радянського Союзу були настільки вражаючими, що переконували людей в усьому світі, що за цим типом суспільства майбутнє людства. Економічне зростання в СРСР було вражаючим у 50-ті, менш вражаючим у 60-ті, знизилося до мінімуму в 70-ті і майже зупинилося у 80-ті роки. Частково це сталося тому, що гіпертрофована бюрократія паралізувала адаптаційні та інноваційні процеси. Бюрократії властиво глушити нове, і ця проблема набула гостроти, як тільки Радянський Союз пройшов стадію простого імпортування вже апробованої технології із Заходу і став намагатися впроваджувати нововведення, змагаючись із Заходом та Японією. Але проблема полягала не тільки в тому, що централізоване економічне планування не впоралося зі зростаючою складністю суспільства та його швидкою зміною. У ній відобразився також зрив у сфері мотивації та морального духу. Абсентеїзм зріс до масових масштабів, величезною проблемою став алкоголізм, і втрачалася довіра до керівництва, поки врешті-решт не зазнала колапсу вся економічна і політична система.

Переродження номенклатурної еліти (її обростання привілеями, “лялькування”, зростання корупції, схильність до обману і демагогії), зниження її інтелектуальної та політичної якості, що суперечило сакралізованому у свідомості мас “комуністичним цінностям”, призвело до того, що люди відмовили цій еліті в легітимності. Це була відмова не стільки внаслідок економічних, скільки політичних і моральних причин. Водночас відбувалося поступове формування в надрах радянського суспільства нових еліт (контреліт), які відмітали панівну комуністичну ідеологію. Вони були присутні і всередині правлячого класу, тих

його прошарків, які здійснювали його інтелектуальне та культурне обслуговування. Ідейним і психологічним стрижнем консолідації та активізації контроліт, що відбулася в другій половині 80-х — на початку 90-х років, стала не стільки позитивна програма дій, скільки комплекс неповноцінності перед Заходом і породжене ним прагнення до якнайшвидшого подолання зазначеного комплексу за будь-яку ціну.

Ось як характеризує своє політичне кредо колишній радянський лідер, перший і останній президент СРСР М. С. Горбачов, який виступив ініціатором та очільником процесу так званої перебудови, що закінчилася крахом світової соціалістичної системи, розпадом СРСР, а також завершенням холодної війни: “... Я прагнув з’єднати політику з наукою, мораллю, моральністю, відповідальністю перед людьми. Для мене це було справою принципу. Потрібно було покласти край розгуглу прагнень правителів, їх самодурству. Не все мені вдалося, але я не вважаю, що такий підхід був помилковим”.

Важливо звернути увагу, що хоча радянський приклад — найбільш приголомшливий, але подібні прояви спадної ефективності ієрархічних, централізованих бюрократичних інститутів можна бачити на всьому просторі індустріального суспільства. Господарські системи з державним управлінням поступаються місцем ринковим; політичні партії і профспілки старого зразка перебувають у занепаді, а бюрократичні корпорації відступають перед більш вільно влаштованими і партICIPаторними за типом організаціями. Ці організаційні та мотиваційні зміни тісно пов’язані між собою. Одна причина занепаду класичних бюрократичних інститутів індустріального суспільства полягає в тому, що вони за своєю внутрішньою суттю є менш ефективними в суспільствах високих технологій з високоспеціалізованою робочою силою, ніж на перших стадіях індустріального суспільства. Але інша причина — у тому, що вони стали також менш прийнятними для людей в суспільстві постмодерну з їх суттєво відмінними цінностями.

Готуючись до теми 2, студент має чітко усвідомити специфіку та особливості політичного розвитку держав, що утворилися після розпаду СРСР. Процеси посткомуністичних трансформацій у колишніх радянських республіках поєднують у собі постванитарний та постімперський транзит. Комплексний характер пострадянського транзиту вочевидь слід також розглядати в контексті спільного минулого більшості країн СНД у складі Російської імперії та Радянського Союзу, що дозволяє врахувати не лише аспекти, пов’язані з тривалим впливом комуністичного режиму, а й значний вплив із боку Росій-

ської імперії, наслідком якого є тісний взаємозв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою новостворених держав. Пострадянські країни успадкували від СРСР “протодержави”, які не були сформовані з метою здійснення функцій суверенних держав і не мали відповідного інституційного потенціалу, необхідного для управління незалежною державою. Відсутність розвинених і дієвих державних інститутів також обумовила зовнішньополітичну слабкість пострадянських країн і вразливість до зовнішніх впливів через слабку міжнародну суб'єктність, яка обумовлена різною мірою завершеності процесу “розлучення” з Росією та виступає в якості платформи для оформлення зовнішньополітичної ідентичності цих країн на міжнародній арені.

На тлі наростання процесів глобалізації це обумовило загальну інтернаціоналізацію внутрішньої політики в цих країнах. При цьому внаслідок делегітимізації соціалістичної моделі розвитку посткомуністичний транзит також обумовив “соціальну” меншовартість пострадянських країн у порівнянні з демократичною спільнотою, представленою країнами Заходу, яка виступає в ролі певного нормативно-ціннісного орієнтиру в процесі міжнародної соціалізації нових незалежних держав.

Тривале перебування у складі Російської імперії та Радянського Союзу обумовлює провідний вплив із боку Росії на всі аспекти пострадянського транзиту нових незалежних країн: державотворення та націєтворення — як виокремлення з імперії, а демократичні та ринкові перетворення — як приєднання до міжнародної демократичної спільноти, чи навпаки — підтримка зв'язків із РФ задля обмеження впливу з боку Заходу на внутрішньополітичні процеси. Внаслідок цього спостерігається глибока переплетеність між внутрішньою та зовнішньою політикою пострадянських держав та отримання Росією значних важелів впливу на внутрішню політику цих держав. Це вимагає від пострадянських країн пошуку комплексних відповідей на внутрішньо- і зовнішньополітичні виклики посткомуністичного транзиту або у відтворенні внутрішніх зв'язків із РФ, що принаймні де-юре набули також зовнішньополітичного характеру, або в отриманні зовнішньої підтримки та одночасно нормативно-ціннісного орієнтира (моделі розвитку) в процесі міжнародної соціалізації до демократичної спільноти, представленої країнами Заходу, або до інших геополітичних полюсів сили (тюркський світ під провідним впливом Туреччини, ШОС за провідної ролі Китаю тощо).

Крім того, пострадянські країни успадкували від СРСР слабку корпоративну ідентичність: державні інститути в цих країнах не були сформовані з метою здійснення функцій суверенних держав і не мали відповідного потенціалу, необхідного для управління незалежною державою. Відсутність розвинених і дієвих державних інститутів обумовлює зовнішньополітичну слабкість пострадянських країн і вразливість до зовнішніх впливів через слабку міжнародну суб'єктність, що виступає в якості “хиткої” платформи для формування зовнішньополітичної ідентичності пострадянських країн.

Особливу увагу доцільно приділити наявності проблем етнополітичного та національного характеру як головній специфічній рисі цього процесу. При цьому слід проаналізувати особливості формування національних політичних еліт, вплив місцевих особливостей на процес трансформації політичних систем. Важливо також ретельно проаналізувати причини етнічних та національних конфліктів на пострадянському просторі.

Аналізуючи успіхи/невдачі та динаміку суспільно-політичних трансформацій у пострадянських країнах, слід акцентувати увагу на такій імперативній умові успіху, як обов'язковості доповнення “модернізації” — єдиної для всіх цілі трансформації — власною програмою, що відображала б місцеві політичні особливості та інтереси.

При вивченні тем 2–3 слід звернути увагу на специфіку основних компонентів політичної системи переважної більшості країн СНД після розпаду СРСР: інституціональний блок — огневий характер громадянського суспільства, домінування держави, а всередині неї — виконавчої влади та силових структур; нормативний блок — декларативний характер законів, відсутність законослухняності (аномія), подвійність політичної моралі; функціональний блок — авторитарний політичний режим.

Головною специфічною рисою політичної трансформації Росії та пострадянського простору в цілому слід визначити її суперечливість. Так, у заяві президента Росії, проголошеній на засіданні національної Ради з питань протидії корупції 30 вересня 2008 р., прямо визнано: “Корупція в нашій країні набула не просто масштабних форм, масштабного характеру, вона стала звичним явищем, яке характеризує саме життя в нашому суспільстві”.

Нині на пострадянському просторі тільки 6 країн визнаються, з певними застереженнями, електоральними демократіями (Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Молдова, Україна).

З іншого боку, у Туркменістані за часів правління С. Ніязова (Туркменбаші) режим набув майже класичних ознак тоталітаризму. У Білорусі режим не має деяких ознак, які у класичній теорії тоталітаризму вважаються іманентними (не існує інституту правлячої партії, оформленої офіційної ідеології). Проте майже відсутнє поле громадянського суспільства, а держава має усепроникаючий, корпоративний та поліцейський характер. В економіці спостерігалось одержавлення приватного сектора (передусім комерційних банків), майже немає такого виду комерційної діяльності, що не ліцензується державою.

По темі 2 для глибшого, адекватнішого розуміння специфіки політичних трансформацій у пострадянських країнах Центральної Азії та сусіднього з ними Азербайджану, певною мірою схожого з ними за історичними, релігійними та етнокультурними традиціями, рекомендується уважно проаналізувати формулювання демократії, дане останнім радянським керівником і беззмінним президентом незалежного Узбекистану І. А. Карімовим: “Схід передбачає демократію, засновану на ідеї колективізму, патерналізму, пріоритеті суспільних цінностей”.

При визначенні демократизаційної функції конкретної форми державного правління в пострадянських країнах слід мати на увазі таку закономірність: якщо вони не мають історичних традицій парламентаризму (в європейському розумінні), а також в них не сконсолідовані політичні еліти, то виникає сумнів щодо позитивного впливу парламентської моделі на розвиток демократичного процесу у разі її запровадження.

В деяких посткомуністичних державах парламентська модель була впроваджена завдяки моноетнічності політичної еліти. Але це часто траплялося через відхилення від загальноновизнаних демократичних стандартів. Наприклад, в Естонії та Латвії особи, котрі прибули до цих країн за роки радянської влади, та їх нащадки (за винятком тих, хто брав участь у національно-визвольних руках), що становлять близько третини населення, були позбавлені громадянства, а отже й політичних прав. Проте такі заходи, завадивши формуванню анти-системних партій, фактично створили умови для розбудови ефективного механізму парламентського врядування.

У цьому контексті корисно провести паралель між пострадянським та постюгославським просторами. Адже серйозну проблему для впровадження парламентського правління у посткомуністичних країнах становило те, що більшість з них (23 з 29) являли собою новоут-

ворені держави, в яких ще не склалися політичні нації. Формування політичних націй передбачає інтеграцію титульних (державотворчих) етносів з етнонаціональними меншинами. Але через певні історичні обставини чимало етнонаціональних меншин не дуже схвально сприйняли розпад СФРЮ й СРСР та створення національних держав. Брак національної єдності, що проявляється в усвідомленні більшістю громадян своєї належності до певної політичної спільноти, на думку фундатора транзитології Д. Ростоу, є головною перешкодою для переходу до демократії.

У цілому можна визначити як незадовільний досвід створення “демократичних суспільств” на пострадянському просторі, де практика створення “хижацького капіталізму” поєднується з практикою формування авторитарних політичних режимів найгіршого зразка, в яких демократія підмінюється всездозволеністю дій влади, причому часто ця політика свавілля скерована проти народу і демократії як політичного інституту.

Нині у зв'язку із застосуванням транзитологічного підходу для аналізу пострадянських перетворень транзитологія постала перед потребою реформувати свої “класичні” концепти, які розглядають транзит (перехід) лише як рух від авторитаризму до демократії, тоді як посткомуністична політична практика заперечує подібну заданість кінцевого результату. Одним із можливих варіантів розв'язання цього завдання стала розробка російським політологом В. Гельманом моделі “переходу з відкритим фіналом”, у рамках якої встановлення консолідованої демократії є лише одним із декількох можливих варіантів розвитку перехідних суспільств.

Готуючись до теми 3, слід уникати механічного протиставлення Росії своєю авторитарно-державницькою традицією західному світу, адже остання має джерелом саме західний цезаро-папізм. Не знавши римського папства, боротьби за інвеституру, середньовічних вільностей міст (окрім Пскова і Новгороду), Відродження, Промислової революції, не бравши участі в епосі Великих географічних відкриттів, не зазнавши безпосереднього впливу Великої французької революції, Росія сама була протягом тривалого історичного періоду “передавачем європейської цивілізації” до Азії, а після 1917 р. — і до всього світу: адже вона діяла в рамках ідеології, імпортованої в суттєвих рисах із Західної Європи, передаючи третьому світу разом з марксизмом безліч європейських артефактів, і сама вже в ХХ ст. здійснила індустріалізацію, спираючись на західні досягнення, досвід і технології.

Шлях Росії — це балансування між цивілізаційними світами Європи і Азії, незмінно пов'язане з ризиком катастрофи. Модернізація в Росії часто, починаючись з огульного заперечення старих форм життєустрою, парадоксально обертається консервацією найбільш архаїчних форм існування. На циклічний, пульсуючий, “маятниковий” характер цивілізаційного розвитку Росії — між “деспотизмом” і “лібералізмом”, між Заходом і Сходом, між повним державним контролем над господарським життям і “звільненням” господарства від опіки держави — вказували, зокрема, видатні російські філософи О. С. Ахієзер та О. Л. Янов. Багаторазові спроби лібералізації російської держави і суспільства, за якими періодично слідували відкати до авторитарних режимів, можна описати синусоїдою: короткі фази гарячкової модернізаційної активності чергуються з довгими періодами прострації.

У рамках поглибленого вивчення теми 3 студенту пропонується навести аргументи *pro et contra* щодо такого висновку: місія постельцинської влади полягала в тому, аби стабілізувати новий буржуазний порядок в Росії після “Великої кримінальної революції” та розграбування країни. Таким чином, можна стверджувати, що Лютнева революція 1917 р. фактично перемогла в Росії лише на початку ХХІ ст.

За великим рахунком В. Путін лише стабілізував ельцинську Росію, ельцинську систему тотального перерозподілу національного багатства на користь олігархів і номенклатурної верхівки. У цьому сенсі вибір Б. Єльциним В. Путіна своїм наступником був надзвичайно вдалим і успішним. Єльцинська система, ельцинська “цивілізація” отримала потужний стабілізатор і була врятована від знищення стихійним (“безглуздим і нещадним”) бунтом народного невдоволення. Але її цивілізаційні, морально-ідейні основи залишилися тими самими. Не випадково такі “стовпи” ельцинської системи, як С. Шахрай, Г. Бурбуліс, А. Чубайс, С. Кириєнко, В. Лукін, С. Степашин, В. Черномирдін (помер 03.11.2010 р.), Ю. Лужков (до вересня 2010 р.), О. Волошин та ін., не тільки залишилися “на плаву”, а й виявилися цілком вдало, органічно вписаними в сучасну російську номенклатурну еліту.

Ще в 2003 р. колишній глава адміністрації президента РФ А. С. Волошин запропонував термін “керована демократія” (англ. *guided democracy*), як характеристики сучасного російського політичного режиму, який поєднує демократичні і авторитарні інститути, стверджуючи при цьому, що “тимчасове використання керованої демократії розвиває країну і створює фундамент для нормальної демократії”.

Між тим важливо усвідомити, що пострадянська Росія виявилася не в змозі не тільки забезпечити добробут своїх громадян, що наочно продемонструвала восени 2008 р. економічна криза, але й умови для розширеного відтворення науки, культури, освіти, соціальної інфраструктури.

Так, за підсумками 2010 р., за оцінкою британської компанії Marplecraft, яка щорічно публікує “Атлас політичного ризику” (рівень ризику оцінюється по 41 характеристиці, звертаючи увагу на конфлікти, тероризм, дотримання законів і загальне економічне та законодавче середовище в країні), Росія увійшла до групи з 11 країн з “крайнім ступенем політичного ризику”, посівши місце між Пакистаном і Централно-Африканською Республікою (найгірший рейтинг — у Сомалі), й визнана “однією з найбільш небезпечних країн для ведення бізнесу”. Присутність Росії в топ-списку найбільш “небезпечних” країн обумовлена балами за індексами “Небезпека тероризму”, “Конфлікти”, а також “Політичне насильство”. В якості прикладів автори звіту називають підвищену активність ісламських сепаратистів на Північному Кавказі і вибухи в московському метро в березні 2010 р., які забрали життя 40 людей. Згідно зі звітом справа проти екс-голови ЮКОСа М. Ходорковського показує “брак судової незалежності від уряду”. Крім того, низько оцінюються бізнес-середовище Росії та корпоративна етика. Також у звіті згадана корупція, “що поширена на всіх рівнях влади”. Грудневі міжетнічні заворушення на Манежній площі та в багатьох інших місцях російської столиці, в інших регіонах Росії, а також потужний терористичний вибух 24 січня 2011 р. в московському аеропорту “Домодедово” з багатьма людськими жертвами лише далі сприяють погіршенню зазначеного рейтингу.

Російська економіка є однією з найкорумпованіших серед економік великих і середніх країн, повідомляє Bloomberg з посиланням на дослідження міжнародної неурядової організації по боротьбі з корупцією Transparency International восени 2010 р. Росія, яка посіла 154-те місце з 178 можливих, знаходиться в цьому рейтингу поруч з Таджикистаном і Кенією.

Згідно з авторитетною доповіддю 25 експертів зі всього світу “Індекс розвитку Росії 2009–2010 рр.”, переданою особисто прем’єр-міністру РФ В. Путіну під час традиційної з ним зустрічі учасників дискусійного клубу “Валдай” в Росії спостерігається тенденція до стагнації в економічному, науковому та культурно-цивілізаційному житті, погіршився стан і політичної системи країни. Проголошений

російським керівництвом курс на модернізацію результатів не дав (це 31 січня 2011 р. визнав і президент РФ Д. Медведєв: незважаючи на завершення наприкінці 2010 р. терміну відповідного доручення президента держкорпораціям та уряду лише третина з цих компаній виявилася готовою до затвердження програм інноваційного розвитку): зрушень на шляху до реструктуризації та диверсифікації немає, корупція продовжує розквітати, а економіка залишається сировинною. Інвестори побоюються довгострокових вкладень та протекціонізму російської влади, хоча Росія є привабливою як торговельний партнер. Головною проблемою безпеки залишається Кавказ.

Для глибшого розуміння сучасних трансформаційних процесів у Росії студенту також рекомендується проаналізувати послання президента Росії Федеральним Зборам РФ від 12 листопада 2009 р., квінтесенцією якого було наголошено модернізацію. У цьому контексті пропонується застосувати транзитологічний підхід до двох ключових тез зазначеного послання:

1. *“Інноваційна економіка може сформуватися лише в певному соціальному контексті як частина інноваційної культури, заснованої на гуманістичних ідеалах, на творчій свободі, на прагненні до поліпшення якості життя”.*

2. *“Зміни на краще відбуваються лише там, де є можливість для відкритого обговорення проблем, що виникають, для чесного змагання ідей, що визначають методи їх вирішення, де громадяни цінують суспільну стабільність і поважають закон. І в той же час можуть брати на себе відповідальність за стан справ у своєму селищі або місті”.*

20 років нової російської державності дають змогу виділити певні закономірності політичного і цивілізаційного розвитку Росії, що торують шлях через стихійну гру суб’єктивних чинників. Це неухильна тенденція до імперського євразійства та авторитаризму як альтернативи проєвропейському лібералізму (останній, будучи витісненим на маргінес політичного життя Росії, втім, залишається головним ідейним опонентом провладного неоімперського дискурсу).

Разом із тим важливо чітко уявляти собі різноманіття російсько-го ідеологічного поля (консервативно-націоналістичний фундаменталізм, євразійство, націонал-комунізм, демократичний лібералізм) при збереженні відносно високого, хоча й дещо звуженого, порівняно з горбачовською та єльцинською добою, рівня інтелектуальної свободи.

При усвідомленні змісту теми 4 пропонується звернутися до думки одного із найвідоміших апологетів глобалізації, згодом зятого критика “дикого капіталізму” Дж. Сороса. Останній відзначає, що з переходом до ринку пострадянські країни (на відміну, наприклад, від Китаю) стрімко хитнулися в бік нестримної жадоги й цинічного нехтування етичними правилами та нормами. Результатом стала не лише духовно-моральна, а й техніко-економічна деградація пострадянських країн.

Як свідчить досвід розвитку пострадянських країн, комуністична номенклатура здійснила блискучий перехід до лав “демократичних управлінців”, а потім відбулася її зворотна трансформація в автократичну бюрократію в багатьох країнах пострадянського простору.

Інстинкт самозбереження формує серед значної частини суспільства пострадянських країн бажання пристосуватись до будь-яких умов соціополітичної ситуації, це стає основою життєвої позиції, мінімізує загальнолюдські та соціополітичні бажання, приглушує критичні інтенції, якщо влада кваліфікує їх як нелояльність.

Зокрема, постперебудовна Росія зіткнулася з двома фундаментальними проблемами “екзистенціального” характеру: невідповідністю економічного ладу національній російській (вірніше, навіть, “руській”) ідеї і невідповідністю офіційно пануючої релігії реальній системі цінностей сучасного російського, європейського і глобально “відкритого” суспільства. Між тим православні цінності “Руського світу”, засновані на принципах ієрархічності, духовного абсолютизму колективізму, презирливого ставлення до практицизму й утилітаризму, виявляються такими, що докорінно суперечать основам сучасного глобального ринку, атомізованого “відкритого суспільства” та індивідуалістичній ліберальній демократії.

Сьогодні ідея свободи відривається від основ гуманізму, ототожнюється з соціальним дарвінізмом, суть якого у нарочитій зневазі до народу, до простих людей, до гідності кожної особистості. Вочевидь сама по собі свобода торгівлі не може стати основою забезпечення країні гідного місця в сучасному світі, про що переконливо свідчить досвід таких пострадянських країн, як Грузія, Киргизстан, Молдова, котрі на кілька років раніше України вступили на умовах беззастережного прийняття принципів вільної торгівлі до Світової організації торгівлі, але так і не вибралися зі стану глибокої соціально-економічної кризи, масової бідності й культурного занепаду.

Світова криза істотно знизила довіру громадян Росії (як і інших пострадянських країн) до влади і продемонструвала, що реальне соціально-економічне та фінансове становище їх країни залежить не стільки від зусиль народу і уряду, скільки від спекуляцій на світовій біржі.

По темі 5 студенту пропонується розглянути геополітичні та культурно-цивілізаційні засади Євразійського проекту.

Докорінне оновлення з весни 2010 р. українсько-російських відносин у форматі стратегічного партнерства об'єктивно посилює можливості практичної реалізації Євразійського проекту, висунутого ще навесні 1994 р. президентом Казахстану Н. Назарбаєвим, що передбачає створення на теренах СНД Євразійського союзу провідних пострадянських держав, передусім Росії, України, Білорусі, Казахстану, а також інших країн Центральної Азії.

Обґрунтовуючи ідею створення Євразійського союзу, Н. Назарбаєв влучно характеризував суцільний вертикальний ряд країн Євразії від Росії на півночі і до Індії на півдні, в тому числі країни Центральної Азії та Іран як геополітичний “пояс очікування” між Заходом і Сходом.

Найважливішою частиною Євразійського проекту стало створення в 2000 р. Євразійського економічного співтовариства, або ЄврАзЕС. Головним досягненням цієї організації є створення в грудні 2009 р. Митного союзу її найбільших учасників — Росії, Білорусі та Казахстану. Слід звернути увагу, що в останні роки ведеться й теоретична робота з опрацювання самої концепції Євразійського проекту.

Слід усвідомлювати, що Євразійська ідея охоплює набагато ширший геополітичний, гео економічний простір та культурно-цивілізаційний простір, ніж пострадянський чи ЄвразЕСівський. Вона має багато граней, і проблема економічної інтеграції — лише одна з них.

Загострення у період 2005–2009 рр. політико-ідеологічних розходжень серед держав-учасниць у баченні ролі та функцій СНД на пострадянському просторі призвело до фактичного переформатування процесів економічної інтеграції, зокрема багатостороннього енергетичного співробітництва, за участю Росії, з інституційних рамок СНД до ЄврАзЕС. Нині спостерігається активізація інтеграційної політики та процесів різнобічного регіонального співробітництва в рамках як ЄврАзЕС, так і Шанхайської організації співробітництва (ШОС), де поряд із Росією та більшістю країн Центральної Азії активну участь бере Китай.

У цілому можна зробити висновок про серйозні зміни геополітичної ситуації в регіоні пострадянської середньої Євразії за рахунок посилення позицій Китаю та Росії (а серед регіональних інституцій, передусім, ШОС) і одночасного зменшення впливу західних держав та структур насамперед США, НАТО, ОБСЄ та ЄС. Вищезазначене, а також надання статусу спостерігача в ШОС Індії, Ірану та Пакистану дає підстави очікувати на поступове формування через “нове стратегічне партнерство” в рамках ШОС комплементарного євроатлантичному геополітичному та інтеграційному простору на теренах Євразії, що в осяжній перспективі може охопити величезну й ресурсно самодостатню територію від російської Балтики до Шанхаю та Калькутти. При цьому політико-ідеологічним стрижнем такого потенційного альянсу, найвірогідніше, стане протистояння “трьом лихам” (тероризм, сепаратизм, екстремізм), неприйняття наддержавного гегемонізму, затвердження принципів євразійської “єдності в багатоманітності” й “багатополярного світоустрою”.

Взята ЄС “стратегічна пауза” в подальшому розширенні на схід на фоні загострення кризових явищ та внутрішніх проблем об’єднання надає країнам-учасникам ЄврАзЕС і ШОС додатковий час для того, щоб “скоротити відставання” у темпах і рівні економічної інтеграції. Питання в тому, в який бік буде скорочуватися відставання: зближення інтеграційних процесів у рамках ЄС і ЄврАзЕС, формування єдиного загальноєвропейського простору або в напрямі посилення конкуренції та геополітичного суперництва на євразійському просторі різних систем цінностей і моделей господарювання.

Розглядаючи політико-трансформаційний процес в зазначеному регіоні, студент має виявити здатність до його аналізу в контексті модернізаційних завдань України. Зокрема, пропонується обґрунтувати (або аргументовано спростувати) тезу про те, що саме від активної позиції України, успіху українсько-російського діалогу істотним чином залежить, чи стане вектор трансконтинентального співробітництва та загальноєвропейської і, ширше, євразійської інтеграції визначальним.

Питання для самостійного опрацювання

1. Які визначальні риси радянського суспільства призвели до краху СРСР?
2. Схарактеризуйте особливості сучасного етапу демократизації в країнах пострадянського простору.

3. Назвіть схожі риси та відмінності політичної трансформації в пострадянських країнах і країнах Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина).
4. У чому полягають причини гострих територіальних та національних конфліктів на пострадянському просторі?
5. Назвіть особливості переорієнтації бюрократії в пострадянських суспільствах.
6. Проаналізуйте думку російського академіка Леоніда Абалкіна про те, що сучасній Росії потрібен не західний ліберальний різновид ринку, а соціально орієнтована модель економіки, що нагадує китайську. Зробіть свої висновки.
7. Чи згодні ви з думкою відомого російського письменника та політичного діяча Едуарда Лимонова про те, що в Російській Федерації ніколи не було демократичних виборів?
8. Прокоментуйте думку ідеолога російської приватизації Анатолія Чубайса (інтерв'ю журналу "Форбс" від 27. 08. 2010 р.) про те, що "сьогодні в Росії немає справжнього попиту на демократію".
9. Проаналізуйте та порівняйте цінності західних та пострадянських суспільств.
10. Які інституційні структури багатосторонньої співпраці та інтеграції діють на пострадянському просторі?
11. Порівняйте інтеграційний потенціал СНД, ЄврАзЕС, ГУАМ та ШОС.
12. Порівняйте вплив доцентрових та відцентрових тенденцій на пострадянському просторі.

Тематика рефератів та доповідей

1. Причини та соціально-політичні наслідки розпаду СРСР.
2. Демократизація пострадянських країн: порівняльний аналіз.
3. Специфіка етнополітичних процесів у країнах СНД і Балтії та їх вплив на політичну ситуацію.
4. Розвиток політичного процесу на пострадянському просторі після розпаду СРСР.
5. Трансформація політичної системи країн СНД і Балтії: спільне та особливе.
6. Громадянське суспільство в посткомуністичній авторитарній державі: можливості функціонування, суспільно-політичного впливу та розвитку.

7. Специфіка соціокультурних конфліктів на пострадянському просторі початку XXI ст.
8. Соціальні деформації в умовах трансформації політичної системи: досвід пострадянських країн.
9. Трансформація старої номенклатури в нову пострадянську еліту.
10. Політична еліта і політичні лідери в умовах посттоталітарної трансформації: порівняльний досвід країн Балтії та Центральної Азії.
11. Процеси централізації й децентралізації в умовах державотворення: досвід пострадянських країн.
12. Авторитарні та тоталітарні тенденції на пострадянському просторі: об'єктивне та суб'єктивне.
13. Соціальний прогрес та регрес у контексті посткомуністичних трансформацій.
14. Наступництво та новизна в процесі політичної трансформації Росії.
15. Соціальні та ціннісні проблеми пострадянського розвитку.
16. Структурно-функціональна трансформація інтелігенції та її ціннісно-нормативних орієнтацій в пострадянському суспільстві.
17. Вплив процесів європейської та регіональної інтеграції на хід політичної трансформації пострадянських країн.
18. Євразійська інтеграція: міф чи реальність?

Рекомендована література

1. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. — М.: Текст, 1993. — 303 с.
2. *Абалкин Л. И.* К самопознанию России. — М.: Ин-т экономики РАН, 1995. — 204 с.
3. *Абалкин Л. И.* Россия. Поиск самоопределения: очерки. — М.: Наука, 2002. — 424 с.
4. *Ахиезер А. С.* Выступление на “Круглом столе” по проблемам современной модернизации // *Вопр. философии.* — 1993. — № 7. — С. 3–31.
5. *Бажанов Е.* Мог ли Горбачев пойти дорогой Дэн Сяопина? Различия между двумя странами были слишком разительными, чтобы Россия повторила путь китайских реформ // *Независимая газета.* — НГ-Политика. — 20 апр. 2010.

6. *Бутенко А. П.* От коммунистического тоталитаризма к формированию открытого общества в России. — М.: Магистр, 1997. — 47 с.
7. *Гайдар Е. Т.* Сочинения в 2-х томах. Т.1: Государство и эволюция. Дни поражений и побед. — М.: Евразия, 1995. — 558 с.
8. *Гельман В. Я.* Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. — М.: МОНФ, 1999. — 241 с.
9. *Горбачов М. С.* Я залишаю свою посаду з тривогою, але і з надією: Промови, що змінили світ / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарисів А. Ю. Хорошевський. — Харків: Фоліо, 2009. — 347 с. — С. 289–291.
10. *Грачев А.* Горбачев. Человек, который хотел как лучше... [Электронный ресурс] / А. Грачев. — М.: ВАГРИУС, 2001. — Режим доступа: <http://lib.itdevelop.ru/MEMUARY/GORBACHEV/grachev.txt>
11. *Даль Роберт А.* Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Пер. з англ. О. Д. Білогорського. — Х.: Каравела, 2002. — 216 с.
12. *Зиновьев А. А.* Посткоммунистическая Россия. — М.: Республика, 1996. — 368 с.
13. *Капустин Б. Г.* Идеология и политика в посткоммунистической России. — М.: УРСС, 2000. — 136 с.
14. *Карбалевич В.* Білоруська модель посткомуністичних трансформацій // Політ. думка. — 2000. — № 1. — С. 38–56.
15. *Медведев Д. А.* Вступительное слово на заседании Совета по противодействию коррупции. Официальный сайт Президента России. — 30 сент. 2008 г. http://archive.kremlin.ru/appears/2008/09/30/1625_type63374type63378type82634_207054.shtml
16. *Новая Евразия: Россия и страны Ближнего зарубежья.* Аналитический альманах. Вып. 16 / Под ред. Е. М. Кожокина. — М.: Рос. ин-т стратегических исследований, 2004. — 231 с.
17. *Постсоциалистические страны в условиях глобализации.* М.: ИМЭПИ РАН; изд-во А. Мельникова, 2001. — 386 с. *Ткач Д. І.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. — К.: МАУП, 2004. — 480 с.
18. *Росія* увійшла до групи країн з високим політичним ризиком. — 13 січня 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/rosiya-uviyshla-do-grupi-krayin-z-visokim-politichnim-rizikom.html>

19. *Лейтхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: сравнительные исследования: Пер. с англ. — М.: Аспект ПРЕС, 1997. — 287 с.
20. *Орлова И. Б.* Современные цивилизации и Россия. М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2000. — 190 с.
21. *Дарендорф Р.* Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // *Вопр. философии.* — 1990. — № 9.
22. *Рукавишников В. О.* Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // *Социол. исследования.* — 1995. — № 1.
23. *Федотова В.* Теорії соціальної модернізації та євразійство // *Політ. думка.* — 1995. — № 2–3.
24. *Медведев Д. А.* Послание Президента Российской Федерации Д. А. Медведева Федеральному Собранию Российской Федерации. — 12 нояб. 2009. — <http://www.kremlin.ru/transcripts/5979>
25. *Медведев Р.* Становление евразийского проекта Нурсултана Назарбаева. — Еженедельник “2000”. — Свобода слова. — Корни. — № 23 (417). — 6–12 июня 2008 г.
26. *Путін В. В.* Послання до Федеральних Зборів Російської Федерації 8 лип. 2000 р. / Промови, що змінили світ / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарисів А. Ю. Хорошевський. — Харків: Фоліо, 2009. — 347 с. — С. 333–340.
27. *Путін В. В.* Виступ і дискусія на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки (“Мюнхенська промова”) 10 лют. 2007 р. / Промови, що змінили світ. — С. 341–349.
28. *Сорос Д.* Тезиси о глобализации // *Вестник Европы*, т. 2, 2001. — С. 30–31.
29. *Трубецкой Н. С.* Об идее-правительнице идеократического государства. — <http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns16.htm>
30. *Чубайс А.* Представление о справедливости у народа мы сломали ваучерной приватизацией. Интервью русскому изданию журнала “Форбс”. — 27 авг. 2010 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.forbes.ru/node/55203>
31. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія. — К.: Основи, 1995. — 528 с.
32. *Янов А. Л.* После Ельцина. “Веймарская” Россия. — М.: КРУК, 1995. — 320 с.

Модуль V. Політико-трансформаційний вимір європейської інтеграції

Теми модуля:

1. Європейські цінності і стандарти в контексті політико-трансформаційної теорії.
2. Цивілізаційна зумовленість Європейського Союзу як “інституційного ядра” європейської інтеграції та його вплив на процеси політичної трансформації на континенті.
3. Трансформація концепту європейської безпеки в контексті розширення ЄС.
4. Політико-трансформаційна роль Ради Європи.
5. Зміст, практичні результати та перспективи подальшої реалізації концепції “загальноєвропейського дому” (“Великої Європи”).

При розгляді теми 1 рекомендується простежити генезу та формування сучасного європейського ідеалу демократії від греко-романської, а пізніше іудейсько-християнської культури Європи. При цьому важливо усвідомити, що він не містить жодних елементів етнічної або культурної зверхності чи винятковості, будучи, навпаки, істотно універсальним, таким, що ґрунтується на людській гідності.

Серед фундаментальних європейських цінностей, що набули усталених форм упродовж останнього шестидесятиріччя, можна визначити:

- визнання людської гідності, основоположних прав та свобод людини, недоторканності людського життя як найвищої цінності;
- унікальність і рівноцінність життєвого досвіду і думок кожного конкретного індивіда, що виключає будь-яку іншу форму правління, крім плюралістичної демократії;
- потреба в інституті політичної влади при усвідомленні притаманних йому небезпек — дилема, що може бути вирішена лише через поділ влади і верховенство права;
- потреба у примиренні як усередині європейських країн, так і між ними, в заснованих на принципах гуманізму, терпимості, міжкультурного, міжрегіонального та міжцивілізаційного діалогу стратегіях подолання етнічних конфліктів та чвар;
- потреба в адаптації до процесу зростаючої взаємозалежності на регіональному, континентальному і глобальному рівнях, що заперечує ізоляцію від долі та проблем сусідів, як близьких, так і далеких.

На базі вищезазначених фундаментальних цінностей сплавляється єдина європейська ідентичність, а європейська цивілізація усвідомлює сама себе від “уявленої спільноти”, “європейського міфу” в умах небагатих інтелектуалів до реально інтегрованого, справді єдиного політичного, правового, економічного і, врешті-решт, цивілізаційного простору.

З цих позицій не слід вбачати принципової суперечності між цивілізаційним та функціонально-прагматичним поглядами на єдність Європи, характерними передусім для федералістів, з одного боку, та функціоналістів, неофункціоналістів та трансакціоналістів — з другого. Навпаки, стрижнева для Ради Європи та ЄС доктрина про права людини органічно узгоджується з раціоналістичними мотивами та ліберально-ринковими засадами інтеграції. “Батьки-засновники” єдиної Європи, такі як Жан Моне або Роберт Шуман, справді вважали, що саме економічне процвітання слугувало й слугуватиме фундаментом європейської інтелектуальної та культурної спадщини.

Таким чином, Європа постає як сповнений динамічного формування та розвитку цивілізаційний порядок, що ґрунтується на конкретній сукупності спільних європейських цінностей, що поступово набувають нормативного характеру як загальновизнані європейською спільнотою політико-правові норми, стандарти, духовно-моральні звичаї та традиції.

Слід наголосити, що хоча паростки європейського руху у першій чверті ХІХ ст. виникли значною мірою з середовища квакерів та інших протестантських громад і ґрунтувалися на пацифістських висновках християнського вчення, в ідеології будівництва Об’єднаної Європи, висунутої Гаазьким конгресом 1948 р., прямих посилань на християнство вже не було. Це видно з останніх резолюцій конгресу, що натомість зафіксували визнання європейською спільнотою “існуючого плюралізму за сучасної психологічної та духовної ситуації”. Зауважимо тут, що політичний плюралізм як основоположний принцип сучасного західного суспільства, на нашу думку, легше та органічніше поєднати з пантеоном античних богів або пантеїзмом, аніж з монотеїстичними релігіями з їх “абсолютоцентризмом”.

Автор сучасної версії “Історії Європи” британський історик Дж. М. Робертс, виклавши історичний шлях континенту від доісторичних часів до 90-х років ХХ ст., визнає, що не в змозі виявити бодай одну європейську традицію, що не зазнала б суттєвих змін, і тому бачить Європу скоріше як “історичний тигель”, де переплавлялися і пере-

плавляються донині різні культури, мови, ідеї, традиції. І саме в такій культурній різноманітності, здатності до сплаву і “переплавки”, у надзвичайному динамізмі, відкритості до міжкультурного і міжцивілізаційного діалогу, у глобальному місіонерському значенні Європи, що успішно спромоглася інтелектуально “впорядкувати” світ і створити матеріальні, понятійні та інституційні засади для усвідомлення людства єдиним цілим, для глобального (хоча і сповненого викликів і суперечностей) діалогу народів, культур і цивілізацій, слід шукати, врешті-решт, природу європейської ідентичності, самотність Європи та сучасних її інтеграційних утворень.

У цьому контексті втрачає абсолютний вимір давній спір щодо цивілізаційних кордонів Європи і цивілізаційних відмінностей між західною та східною частинами континенту. Так, уявно відвічний з часів великої схизми 1054 р. критерій розмежування між західнохристиянським та православним світами, що похитнувся з атеїзацією “Третього Риму” після 1917 р., сьогодні є вдвічі умовним з огляду на те, що, по-перше, на думку того ж Дж. М. Робертса, “Європа, кордони якої колись збігалися з кордонами християнства, є нині постхристиянською і неоязичницькою”, а по-друге, експансія західнохристиянських та харизматичних конфесій призвела до того, що сьогодні в Україні, наприклад, вже майже половина релігійних громад не належать до жодної з православних церков.

Справа, звичайно, не у формальній кількості християнських парафій чи парафіян, а в самій структурі, парадигмі сучасного західного світу та мислення, що зробили плюралізм першоосновою будь-яких громадських інститутів та концепцій.

Для сучасної Європи, що об’єднується на засадах ліберальних цінностей, характерним є і такий приклад. За повідомленням італійської газети “La Stampa”, Ватикан має намір канонізувати батьків — засновників Ради Європи і Європейських Співтовариств першого федерального канцлера Німеччини Конрада Аденауера, колишнього міністра закордонних справ Франції Роберта Шумана і колишнього прем’єр-міністра Італії Альсиде де Гаспері за їх видатну роль у післявоєнній реконструкції Європи. На наш погляд, сама постановка і ретрансляція цього питання в європейську громадську думку має знаковий характер: вона означає зростаючу потребу створення європейського духовного пантеону, свого роду екуменічного панєвропейського храму для новітнього геополітичного, економічного і культурного феномену — Єдиної Європи, об’єднаної не мечем, а ідеалами демократії і гуманізму, відчуттям спільної, сповненої драматизму долі і спільного майбутнього.

Слід усвідомлювати, що ефективність, масштаби і стабільність інтеграції прямо залежать від змістовного наповнення конкретних програм, рівнів їхньої відповідності цивілізаційним особливостям регіону чи континенту, про який йдеться. Сутнісне значення тут слід відводити не стільки механізмам забезпечення якості вказаних процесів, скільки духовному та ідейно-культурному змістові і/або так званому цивілізаційному “забарвленню”. Звідси — висока потреба застосування цивілізаційного підходу до аналізу євроінтеграційних процесів.

Спираючись на висновки по темі 1 та переходячи до теми 2, слід відзначити очевидну цивілізаційну зумовленість безпрецедентного інтеграційного розвитку Європейського Союзу від первісних форм координації економічної політики через спільний ринок до політичного, економічного та валютного союзу зі спільним гуманітарним простором.

Плюралістична демократія, як фундаментальний принцип політичного устрою, та пов'язана з нею система цінностей є визначальними рисами формування та розвитку ЄС й мають ключове значення для усвідомлення природи цієї унікальної наднаціональної інституції. За влучною характеристикою віце-канцлера, міністра закордонних справ Німеччини Гідо Вестервелле, що пролунала 2 березня 2011 р. в ході зустрічі з головою партії “Батьківщина” Ю. Тимошенко, “ЄС — це в першу чергу не економічний союз, а об'єднання демократичних цінностей”.

Процес розвитку і трансформації створених в 50-ті роки ХХ ст. європейських співтовариств в сучасний Європейський Союз відбувався шляхом, по-перше, передачі все більшого числа функцій управління на наднаціональний рівень і, по-друге, збільшення кількості учасників інтеграції. Плюралістична демократія та засновані на ній цінності є визначальними для формування та розвитку ЄС й мають ключове значення для усвідомлення природи цієї унікальної наднаціональної інституції.

Таким чином, ЄС сьогодні — це добровільне міжнаціональне співтовариство народів, які досягли такого рівня суспільної свідомості, коли національні та інтернаціональні інтереси не протиставляються, а гармонійно поєднуються. Держави — члени ЄС на відміну від США віддають перевагу дипломатії над застосуванням військової сили.

Карколомні зміни фундаментальних ідеологем та соціальних устроїв, стрімка динаміка процесу глобалізації, що посилює релятивізм у сприйнятті будь-яких культурно-цивілізаційних цінностей, традицій

та парадигм, вимагають розвитку “консенсусного розуміння” й поваги множинних ідентичностей. Тому немає принципової суперечності між цивілізаційним та функціонально-прагматичним поглядами на єдність Європи, характерними передусім для федералістів, з одного боку, та функціоналістів, неофункціоналістів та трансакціоналістів — з другого. Навпаки, стрижнева для євроінтеграціоністів доктрина про права людини цілком органічно узгоджується з ліберальними принципами та ринковими засадами інтеграції.

Теперішні реалії європейської інтеграції вимагають побудови консенсусного розуміння різnorodності, консенсусу, що поважав би та визнавав множинні ідентичності. Це особливо актуально в світлі загострення міграційних проблем (передусім проблем імміграції з неєвропейського світу) майже в усіх країнах — членах РЕ.

Підсумовуючи результати вивчення тем 1–2, студент має виявити здатність до:

- з'ясування, класифікації і систематизації базових політико-ідеологічних принципів появи і розвитку ідеї Об'єднаної Європи;
- визначення рівнів взаємозв'язку і взаємовпливів історичного панєвропейського руху та переходу континенту до конкретних інтеграційних проектів;
- встановлення рівнів адаптивності найвідоміших цивілізаційних теорій до специфічного явища, яким є європейська інтеграція;
- обґрунтування ролі ЄС як інституційного “ядра” євроінтеграційного процесу, що за власною природою є яскравим прикладом конструктивної та інтегративної багатополярності.

При вивченні теми 3 слід виходити з того, що демократична революція в країнах Центральної та Східної Європи 1989–1991 рр. радикально змінила політичну роль і спосіб діяльності інституцій європейської безпеки, співробітництва та інтеграції (ЕС, Рада Європи, ОБСЄ, європейська складова НАТО). Триваючий нині процес трансформації європейської політичної архітектури і далі впливає на рольові функції та впливи зазначених інституцій.

Важливо відзначити, що військові чинники безпеки нині вже не домінують тією мірою, як це було ще на початку 1990-х років. Якщо відкрите протистояння “Схід–Захід” уможливило чітке розуміння характеру загроз (передусім, природно, військових), то в останні два десятиліття домінуючим є процес “реполітизації” концепцій без-

пеки. Тому саме поняття безпеки стало комплексним, розглядаючись у складному взаємозв'язку політичного, економічного, екологічного, соціокультурного та військового вимірів.

Таким чином, нині розбудова європейської безпеки відбувається на широкому фундаменті, що включає складний комплекс питань, в тому числі ядерну енергетичну безпеку, захист навколишнього середовища, превентивне врегулювання криз, боротьбу з міжнародним тероризмом і злочинністю тощо. Це потребує розширення спектра підходів, інструментів і учасників на всіх рівнях. Тому європейці зайняті пошуками ширшої та надійнішої інституційної інфраструктури для гарантування безпеки, ніж може забезпечити навіть такий потужний військово-політичний блок, як НАТО.

Сьогодні, навіть за умов збереження авторитарних тенденцій в Росії та ряді інших країн — учасниць СНД Євросоюз й США, напевно, більш зацікавлені в стабілізації пострадянського простору, ніж в його дефрагментації, що може призвести до хаосу, перебоїв із постачанням енергоносіїв, міграційного колапсу, експорту організованої злочинності, високого ризику контрабанди небезпечних технологій та ядерного тероризму.

У цьому контексті студент має розглянути комплекс проблем демократизації безпекового процесу на Європейському континенті у контексті реалізації європейськими країнами спільних цілей і принципів, практичного застосування багатостороннього політичного та правового інструментарію у сфері боротьби з тероризмом, запобігання загрозам демократії з боку екстремістських партій та рухів, для профілактики регіональних конфліктів та довгострокової стабілізації.

Так звана кооперативна модель безпеки, заснована на співробітництві, колективній дипломатії та верховенстві права, повазі до прав людини, врахуванні інтересів та позицій недержавних суб'єктів європейської політики, найкраще відповідає як стратегічним інтересам та специфічним потребам Європи, так і новим викликам безпеки з боку таких глобальних явищ, як тероризм, нелегальна міграція, контрабанда людей, зброї, наркотиків, забруднення довкілля тощо.

Особливу увагу належить приділити обґрунтуванню “двоєдино-го”, біполярного характеру сучасного загальноєвропейського простору. Вперше в історії він формується на конструктивно-консенсусній, альянсній основі, де два центри політичного та економічного тяжіння — Євросоюз і Росія — декларують спільні європейські цінності, стратегічні цілі ті інтереси в економічній, військово-політичній і

культурно-духовній сферах. Слід усвідомити, що тим самим відбувається формування довгострокової моделі стабільності для Європейського континенту, що базується на комплементарності рольових функцій та сфер відповідальності Ради Європи, ОБСЄ, НАТО, ЄС, ООН та інших інституційних чинників європейської безпеки.

Приступаючи до тем 4–5, підкреслимо, що ідеї пан'європеїзму, які довгий час висувалися мислителями впродовж історії Європи, з особливою силою зазвучали після Другої світової війни. У післявоєнний період у результаті кардинальної політичної трансформації на континенті з'явився цілий ряд організацій: Рада Європи, НАТО, Західноєвропейський союз.

Розглядаючи тему 4, відзначимо, що створення в 1949 р. Ради Європи стало демонстрацією готовності політичних еліт Західної Європи поставити в центр національних та спільних політичних стратегій ідеї демократії як верховенства права, рівності громадян перед законом, первинності прав людини у плануванні і здійсненні державних та міждержавних стратегій. У процесі своєї еволюції організація стала форумом критеріальної апробації найбільш значимих чинників євроінтеграції, які знаходяться поза рамками "чистої" економічної політики.

Після 1989 р. демократична домінанта у цілях і діях Ради Європи постбіполярних часів не тільки не пережила радикальної трансформації, але й ще більше наблизилася остаточною і цілісну реалізацію її статутних цілей і втілення основоположних цінностей в географічних межах континенту, тим самим гуманістичними засобами зміцнюючи мир і стабільність на континенті.

Всеєвропейський характер організації, визначений у її Статуті, з розпадом біполярного світоустрою набув можливості для практичної реалізації. З 1989 р. Рада Європи почала успішно діяти в рамках доктрини загальноєвропейської "спільноти цінностей", ставши своєрідним полігоном загальноєвропейської цивілізаційної ідентичності та демократизації для держав Центральної та Східної Європи. Нині жодна європейська країна не може брати повнокровної участі у процесах європейської інтеграції, в тому числі у її економічному вимірі, без інтеграції до політико-правового простору Ради Європи, імплементації в національне законодавство та практику її норм та стандартів.

Між тим слід зауважити, що як у зарубіжній, так і у вітчизняній політології все ще домінує підхід розглядати перспективу та практичну розбудову нової Об'єднаної Європи крізь призму окремішності розширення ЄС та поглиблення співпраці в рамках ОБСЄ. Водночас

Рада Європи — справжня “матір європейських інституцій”, визнана “демократична совість Європи” і єдина по-справжньому (повною мірою) пан’європейська міждержавна організація — залишається переважно поза увагою фундаментальних політологічних досліджень у сенсі перспектив загальноєвропейського процесу. Проте реалії сучасного європейського розвитку обумовлюють, що ряд держав перехідного типу, включно з Україною, ще тривалий час братимуть участь в європейському політико-правовому та культурному просторі саме через інституціональну інфраструктуру та правовий інструментарій Ради Європи. Відтак Рада Європи — вирішальний для України “полігон” адаптування до норм європейської демократії, а тим самим — і до всіх чотирьох “кошиків” Копенгагенських критеріїв членства в ЄС. Важливо усвідомити, що Рада Європи є не просто “школою демократії” для посттоталітарних країн, вона суттєво впливає на життя всіх європейців, є “інституційним дахом” для творення єдиного цивілізаційного простору Об’єднаної Європи.

При оцінці актуальності Ради Європи для України студент має виходити з таких сучасних геополітичних реалій, як суперечність континентального виміру інтеграції, збереження тенденцій до біполярності європейського політико-правового простору. Слід усвідомлювати також першорядне значення виконання статутних обов’язків і спеціальних зобов’язань, взятих Україною як державою — членом Ради Європи для виконання політичної складової Копенгагенських критеріїв членства в ЄС.

Вирішальна роль Ради Європи у створенні ефективної судової системи, прозорих електоральних процедур, запровадженні правових механізмів захисту меншин, реформуванні пенітенціарних установ, моніторингу забезпечення свободи засобів масової інформації свідчить, що участь в ній України є потужним фактором системних перетворень і органічною складовою організаційного включення в євроінтеграцію.

Студент має продемонструвати вміння розмежовувати ролі функції та повноваження ЄС, Ради Європи, ОБСЄ, як найважливіших європейських інституцій. Особливо важливо усвідомити, що, на відміну від ЄС, який виходить з первинності економічних міркувань щодо приєднання нових членів, Рада Європи здатна стати реальним механізмом забезпечення єдності Європи, включаючи Україну та Росію, на тлі гуманістичних цінностей.

Зокрема, внеском Ради Європи у політику розширення Євросоюзу може слугувати досвід, набутий нею в галузі моніторингу, в

судово-правовій сфері, сферах внутрішніх справ та адміністративної реформи. Навіть після завершення процесу розширення майже половина європейських країн залишається поза межами ЄС. Таким чином, Рада Європи і в майбутньому буде єдиною загальноєвропейською організацією, в якій всі європейські країни співпрацюватимуть на рівноправній основі.

У цьому зв'язку найбільш перспективною формою європейської інтеграції вбачається гармонізація європейських правових культур та традицій. Ця проблема набуває характеру суспільно-політичної вимоги з боку громадян держав — членів Ради Європи.

Діалектика простежується в тому, що саме членство в Раді Європи з її жорсткими вимогами і критеріями в політико-правовій сфері, ускладнює процес входження до ЄС держав, які відстають з демократичними реформами. Таким чином, законодавче забезпечення норм та стандартів Ради Європи на національному рівні, реальна їх імплементація у політико-правове та соціокультурне поле, докорінна трансформація правових систем та владних інституцій, готовність делегувати вагому частину національних повноважень Європейському суду з прав людини та поставити основні сфери суспільно-політичного життя держави під прозорий контроль з боку моніторингових структур Ради Європи є суттєвою передумовою для включення певної держави в процес розширення ЄС.

Історичною місією Ради Європи в цьому концептуальному контексті вбачається захист цивілізаційної різноманітності на нашому континенті, що за умов глобалізації є активним чинником збереження цивілізаційного плюралізму в управлінні людською спільнотою, виключення з цього процесу монополізму і месіанства, звідки б вони не походили і в якій б “демократичні”, “правозахисні” й “миротворчі” шати вони не вбиралися.

Отже, Рада Європи — це не просто форум чи платформа для загальноєвропейського діалогу або “ексклюзивний клуб” європейських держав, що поділяють спільні цінності. Це — інституційний механізм поступової системної інтеграції в панєвропейському масштабі, що творить єдиний політичний, правовий, соціальний та культурний простір Великої Об'єднаної Європи.

Приступаючи до теми 5, необхідно відзначити, що в середині 80-х років з'явилася концепція “загальноєвропейського дому” як розвиток французької формули “Європа від Атлантики до Уралу”. Суть цієї доктрини полягає в тому, що всі держави континенту взаємоза-

лежні, тісно пов'язані в економічній і науково-технічній сферах. Європейські народи об'єднує й історико-культурна цілісність. В останні роки ще однією сферою, яка тісно пов'язала європейські держави, стала загальна екологічна безпека.

Адекватному відтворенню тенденцій і перспектив європейського інтеграційного процесу сприяє розуміння важливості взаємодії Західної Європи і Росії як цивілізаційних центрів Західнохристиянського та Східнохристиянського світів. У такий спосіб полегшується розуміння логіки біполярності сучасного політико-правового та соціокультурного простору Ради Європи та віднайдення оптимальних форм і засобів додання суперечностей в рамках демократизаційної домінанти. Таким чином, втрачає абсолютний вимір давніший спір щодо цивілізаційних кордонів Європи і цивілізаційної відмінності між західною та східною частинами континенту. Стрімка динаміка глобалізації посилює релятивізм у сприйнятті культурно-цивілізаційних цінностей, традицій та парадигм, потребуючи “консensusного розуміння”, що визнавало б та поважало різноманітні, в тому числі “множинні ідентичності”.

Важливо усвідомити, що європейський простір ще тривалий час буде “двоєдиним”, біполярним, з двома центрами політичного та економічного тяжіння — Євросоюзом та Росією. Але за умови, коли обидва центри сили поділятимуть спільні цінності плюралістичної демократії, верховенства права, поваги до прав і свобод людини та національних меншин, ринкової економіки й поступово просуватимуться у напрямі формування спільного Європейського економічного простору з вільним рухом товарів, усуненням штучних перешкод для руху капіталів та робочої сили, такий “двоєдиний” Великий Європі цілком можна прогнозувати стабільне майбутнє і міцні конкурентні позиції в глобалізованому світі. Схід та захід, хоча й різнитимуться у своєму політичному стилі, але будуть єдиними в намаганні спільно управляти європейськими ресурсами заради виживання Європи у міжнародному змаганні.

Нинішнє керівництво Росії висловлює тверду зацікавленість бути стратегічним партнером Європейського Союзу, що повністю відповідає нинішній концепції ЄС стосовно інтеграції Росії до загальноєвропейського економічного та соціального простору, яка знайшла розвиток в ідеї “Спільного європейського економічного простору”. Останнє передбачає сприяння вступу Росії до Світової організації торгівлі, секторальний рух до вільної торгівлі, активний енергетичний діалог і співробітництво у сфері охорони довкілля.

За умов вичерпання нафтогазових запасів на шельфі Північного моря саме Росія стає в перспективі найближчого десятиріччя головним енергетичним постачальником Європи. Досить констатувати, що Росії належить третина світових запасів природного газу, в той час як запаси ЄС — лише близько 2 % світових. Згідно з енергетичною стратегією ЄС, до 2020 р. залежність ЄС від імпорту газу зросте до 73 %.

Отже, Євросоюз зацікавлений в налагодженні максимально тісної взаємодії з державами євразійського спільного економічного простору, а обидва ці об'єднання, у свою чергу, отримують значну перевагу від зближення з такими економічними гігантами, як Китай, Індія, “азійськими тиграми”, які нині інтенсивно розвиваються.

Вивчення тем модуля V рекомендується підсумувати обґрунтуванням таких синтезуючих висновків.

Включення Росії до загальноєвропейського інтеграційного процесу, що не виключає в перспективі навіть її інституційного входження (скажімо, як асоційованого члена) до структур ЄС, об'єктивно перетворює її з загрозливого геополітичного суперника демократичної Європи на органічного, без перебільшення, ключового учасника будівництва єдиної в різноманітній Великій Європі — Європі спільних політичних пріоритетів, правових норм і стандартів, духовних і моральних цінностей. Саме спираючись на два потужні регіонально-інтеграційні центри, Європа здатна досягти процвітання в рамках майбутнього загальноєвропейського конфедеративного об'єднання, інституційні риси якого поступово проступають у Раді Європи.

У цьому контексті майбутнє європейської інтеграції — це Єдина Європа, об'єднана навколо власних традицій, цінностей та інтересів — унікальний цивілізаційний, геополітичний та гео економічний феномен, що постає як результат загальноєвропейського інтеграційного процесу.

Питання для самостійного опрацювання

1. Що таке європейська ідентичність?
2. Назвіть основні європейські цінності, принципи та стандарти.
3. Чи спостерігається, на Вашу думку, зв'язок між демократичністю суспільно-політичної системи і реальністю реалізації європейського інтеграційного вибору пострадянських держав?
4. Чи згодні Ви з думкою відомого британського історика Дж. М. Робертса про те, що сучасна Європа є сьогодні “постхристиянською та неоязичницькою”?

5. Як трансформувалося поняття європейської безпеки після закінчення Другої світової війни та “холодної війни”?
6. Назвіть політичні передумови включення певної держави в процес розширення ЄС.
7. Спробуйте визначити цивілізаційні кордони Європи.
8. Схарактеризуйте перспективи подальшого розширення Європейського Союзу.
9. Наведіть принципи відмінності дипломатії Євросоюзу, Росії та США.
10. У чому полягає біполярна природа сучасного європейського політико-правового простору?
11. Наведіть політичні та економічні аргументи на користь загальноєвропейської перспективи як альтернативи новому розколу континенту.
12. Обґрунтуйте або аргументовано заперечте прогноз колишнього радянського лідера М. Горбачова від 28. 11. 2008 р., який передбачає в перспективі кількох десятиріч об'єднання Росії та країн ЄС в один блок на принципах рівноправності та врахування інтересів кожної країни-учасниці.
13. Обґрунтуйте висновок про створення в рамках Ради Європи спільного політико-правового та культурно-цивілізаційного простору та його активний вплив на політичну архітектуру Європи.
14. Як ви розумієте ідею “європейської сім'ї”? Чи передбачає вона готовність пожертвувати багатством і комфортом заради спільних моральних і духовних цінностей? Обґрунтуйте.
15. Що ви вкладаєте в поняття “європейське громадянство” та “громадянин Європи”?
16. Розкрийте поняття “загальноєвропейського дому”, “Великої Європи”, “Європейської сім'ї”. Наведіть приклади їх використання зарубіжними та вітчизняними політиками.

Тематика рефератів та доповідей

1. Європейська ідея та її вплив на процес політичної трансформації Європи.
2. Природа та тенденції сучасних інтеграційних процесів в Європі.
3. Політико-трансформаційний потенціал європейських цінностей та стандартів.

4. Роль європейських цінностей у процесі політичної трансформації Східної Європи.
5. Падіння Берлінської стіни і початок нової ери європейської інтеграції.
6. Демократизаційний зміст європейської інтеграції: 1950–2000 рр.
7. Копенгагенські критерії ЄС як інструмент політичної трансформації посттоталітарних країн Європи.
8. Конституційна реформа ЄС: політико-трансформаційний зміст.
9. Соціально-політичні проблеми європейської інтеграції в контексті глобальної економічної кризи.
10. ЄС, Рада Європи, ОБСЄ: їх взаємодоповнююча роль у сучасній та майбутній політичній архітектурі Європи.
11. Особливості моніторингу Ради Європи та його роль у процесі трансформації політичних систем держав-членів.
12. Вплив європейських інституцій на політичні трансформації в Україні і Росії: спроба порівняльного аналізу.
13. Демократична безпека Європи: зміст, механізми забезпечення та захисту.
14. Перспективи “стиківки” європейської та євразійської інтеграції: політичний аспект.
15. “Загальноєвропейський дім”: концепт і перспективи трансформації політичної архітектури Європи.

Рекомендована література

1. *Артёмов І. В.* Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції: Навч. посібник: У 2-х кн. Кн. 1: Україна–Європейський Союз. – Ужгород: Ліра, 2008. – 476 с.
2. *Горбачев М.* Россия в будущем объединится с ЕС. – Подробности. – 28. 11. 2008 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.podrobnosti.ua/opinion/2008/11/28/568983.html>
3. *Копійка В. В., Шинкаренко Т. І.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення: навч. посібник. – К.: ІнЮре, 2001. – 448 с.
4. *Копійка В. В.* Розширення Європейського Союзу та Україна: Монографія. – К.: Логос, 2008. – 352 с.
5. *Манжола В.* Проект будівництва Великої Європи, або Міжнародні імперативи зовнішньої політики України // Зовнішні справи. – 2009. – № 2. – С. 6–9.

6. *Мармазов В. Є., Піляєв І. С.* Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції: Навч. посібник. — К.: Юрид. книга, 2000. — 472 с.
7. *Мармазов В., Піляєв І.* З “дорожньою картою” на шляху до ЄС. Велике майбутнє Великої Європи: чи скористається Україна перевагами нового європейського порядку? // Політика і час. — 2003. — № 11. — С. 31–42.
8. *Мармазов В., Піляєв І.* Україна на перехресті європейської та євразійської інтеграції: SOS чи шанс? // Зовнішні справи. — 2010. — № 1. — С. 26–30.
9. *Піляєв І. С.* Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі. — К.: Юрид. книга, 2003. — 432 с.
10. *Пушков А.* Куда идет Европа? Горизонты новой архитектуры безопасности на континенте. Выступление на международной конференции (Киев, 23.03.2009) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://cics.com.ua/index.php/ru/events-menu/134-conf3-pushkov>
11. *Швиммер В.* Мечты о Европе. Европа с XIX в. до рубежа третьего тысячелетия / Пер. с нем. Л. Пантиной. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. — 383 с.
12. *Gil-Robles J.-M.* Passion d'Europe. — Bruxelles, 2003: Éditions Racine. — 235 p.
13. *Madariaga S. De.* Speech at the meeting of Joint International Committee of Movements for European Unity // Congress of Europe. Verbatim report. The Hague, 7–11 May 1948. — Strasbourg: Council of Europe Publishing, 1999. — 453 p.
14. *Roberts J. M.* Facing the Twenty-first Century // The Penguin history of Europe. — London: Penguin Books, 1997. — 722 p. — P. 663–670.
15. *Schieder P.* Building One Europe. — Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2004. — 144 p.
16. *Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours.* Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. — Brussels: Commission of the European Communities. — 11 March 2003. — Doc. COM(2003) 104 final. — 26 p.

Модуль VI. Політико-трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення

Теми модуля:

1. Цивілізаційно-культурна специфіка українського транзиту.
2. Ідеологія модернізації, особливості й потреби ідейно-політичного забезпечення реформування українського суспільства.
3. Специфіка перехідної української державності.
4. Основні напрями, особливості та проблеми розвитку політичної системи України.
5. Провал політико-трансформаційної програми Помаранчевої революції та модернізаційний потенціал нової української влади: критичний аналіз.
6. Альтернативні моделі політико-трансформаційного процесу в Україні.
7. Україна на перехресті європейської та євразійської інтеграції: SOS чи шанс?

Готуючись до теми 1, слід розглянути багатообіцяючий потенціал України для формування власної цивілізаційно-культурної моделі розвитку. Він спирається як на традиції східнохристиянської, центральноевропейської та тюркської культурної спадщини, так і на глибинну спадщину праматеринської культури українських земель, що сягає корінням у VI–V тисячоліття до н. е. (трипільська культура) й яка заклала архетип українського міфу, орнаменту та народного побуту.

Для України європейська орієнтація має, вочевидь, глибоке цивілізаційно-культурологічне значення і передбачає долучення до загальнолюдських цінностей, до сучасних ефективних економічних технологій та високих стандартів добробуту громадян, а також до традиційно привабливих для українського суспільства ідеалів свободи і гарантованої демократії. Європейська ідея, за лаконічним висловом першого міністра закордонних справ України А. М. Зленка, “поєднує в собі демократію і силу, економічний успіх і соціальну справедливість”.

Водночас глибинною проблемою України є розкол у цивілізаційній ідентичності самого суспільства (про що писав, наприклад, С. Хантінгтон), при тому що цивілізаційна ідентичність — дуже стійка і консервативна. Держава Україна складається принаймні з двох різних ідентичностей: православно-християнської цивілізації (яка

фактично загинула в 1917 р., і на її місці виникла нова, радянська цивілізація, яка існує і сьогодні, незважаючи на розпад СРСР), і католицької західно-християнської. Багато українських націоналістів підкреслюють свою приналежність до західної цивілізації, більш розвиненої і багатой, ніж православна. Але проблема в тому, що захід України — це периферія, найменш розвинена частина Заходу в цілому. Український захід представляє переважно сільський архетип. Модерн в основному прийшов в Україну зі сходу. На заході існували осередки високорозвиненої міської культури, передусім у Львові. Але цей шар майже повністю загинув у катастрофах першої половини ХХ ст. Сьогодні ж елементи постмодерну прийшли в Україну як із заходу, так і зі сходу.

Готуючись до теми 2, слід звернутися до праць видатних вітчизняних політологів М. Ф. Головатого, В. П. Горбатенка, М. І. Михальченка, Ф. М. Рудича та ін., котрі розробили концепцію політичної транзитології, що включає осмислення процесів політичної трансформації і модернізації України останньої чверті ХХ і початку ХХІ ст.

Концепція політичної транзитології може слугувати методологічним інструментом для аналізу перебігу політичного процесу в Україні в оцінюванні динаміки переходу до соціально-демократичної держави.

У цілому можна стверджувати, що модернізація в Україні відбувається, але відбувається частково у вигляді віртуальної реальності, коли політичні реформи підмінюються розмовами про них.

Підсумовуючи тему 2, можна зазначити, що дослідження суспільних процесів в Україні в рамках політико-трансформаційної теорії змушує критичніше оцінювати все, що називають модернізацією. Мається на увазі псевдомодерністська потужна експансія західних і східних (ісламістських, індуїстських та ін.) політичних і моральних цінностей, норм, організаційних і поведінкових моделей. Проте далеко не завжди і не всюди ці цінності та моделі мають справді модернізаційний характер, орієнтують на досягнення вищого ступеня політичного розвитку, є кращими за “старі”, “традиційні”.

Переходячи до теми 3, слід відзначити, що транзитний (перехідний) розвиток українського суспільства характеризується на сучасному етапі поєднанням кількох основних криз у своєрідний кризовий комплекс, так званий “кризовий синдром модернізації”. Лише консолідація суспільства надасть можливість вивести українське суспільство із зони невизначеного існування, запобігти згортанню цілеспрямованого модернізаційного процесу.

Утверджуючи національну державність, Україна потрапила в тета так званого “уявного конституціоналізму”, що потребує наповнення реальним політико-правовим змістом сформульованого у ст. 1 Конституції України положення про Українську державу як “демократичну, соціальну, правову”. Подолання цієї особливості перехідної Української держави можливе на шляхах гармонійної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства як життєвої необхідності. Забезпечення еволюційного характеру функціонування українського суспільства після кількох століть його розвитку в умовах постійних воєн, стресів, насильства потребує культурно-ціннісного забезпечення. Останнє має здійснюватися відповідно до потреб суспільних перетворень та орієнтуватися на прагматичну, багаторівневу “ідеологію модернізації”, яка, з одного боку, не повинна відтворювати досвід ідеологічного обґрунтування “реального соціалізму”, а з другого — однозначно орієнтуватися на ліберальну ідеологію західного зразка. Поряд з плюралістичною спрямованістю “ідеологія модернізації” повинна орієнтуватися на вироблені українською ментальністю базові та динамічні цінності й орієнтири, здатні консолідувати суспільство.

При аналізі теми 4 необхідно звернути особливу увагу на проблеми становлення та реформування політичної системи України, розкрити особливості та шляхи реформування всіх підсистем українського суспільства (економічної, соціальної, політичної, міжнародної та ін.) та проаналізувати основні напрями і перспективи формування нової політичної системи України, дослідивши складові елементи цього процесу.

При з’ясуванні змісту трансформаційних процесів в сучасному українському суспільстві слід передусім усвідомлювати їх складність та суперечливість, їх безпосередній зв’язок з питаннями влади та владних відносин. Увагу слід зосередити на сучасному стані та тенденціях розвитку суспільства, особливостях взаємовідносин гілок влади відповідно до політичної реформи 2004 р., проблемах делегітимізації влади та шляхах виходу із ситуації, що склалася; реформуванні судової гілки влади, розвитку місцевого самоврядування, розподілі повноважень суб’єктів політичної влади за Конституцією України, вирішенні актуальних соціально-політичних питань.

В Україні, де поряд з сильними традиціями інтернаціональної єдності народів існують історичні активні націоналістичні і сепаратистські сили, процес становлення і розвитку політичної системи і політичного режиму набуває ряду специфічних особливостей:

по-перше, відносна стабільність (на поверхні) системи, здатна легко трансформуватися в нестабільність через поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, а також між різними регіонами;

по-друге, самостійна політична система сучасної України молода, фактично не має досить ефективних традицій і досвіду самостійного функціонування, історичні традиції державної суверенності України практично не зв'язані з процесом реалізації сучасних проблем суспільства;

по-третє, політичній системі України властиві централізованість з деякими елементами регіоналізації та децентралізації. Система не здійснює повністю комплекс функцій, необхідних для забезпечення нормального функціонування сучасного цивілізованого суспільства;

по-четверте, сучасна політична система України — це нелінійний, контраверсійний транзит від неправового до правового типу політичної системи, в якій методи нормативного правового регулювання не завжди переважають над методами використання безпосередньо волевих актів органів політичної влади.

Надзвичайно актуальним для класифікації сучасного політичного режиму в Україні є вивчення змішаних (гібридних) політичних режимів. В сучасній Україні існує специфічний “змішаний” політичний режим, в якому поєднуються ознаки всіх основних чистих різновидів політичних режимів: демократичного, авторитарного, авторитарно-автократичного, диктаторського, тоталітарного, анархічного, охлократичного. Передбачити напрямлення подальшої еволюції політичного режиму сучасної України досить складно, тому що характер еволюції залежить від надто величезної кількості факторів, і внутрішніх, і зовнішніх.

При розгляді теми 5 слід відзначити, що події Помаранчевої революції 2004 р. стали зримим каталізатором національного пробудження, прикувавши до себе увагу всього світу. Саме великі нездійснені надії і величезний бездарно розтрачений кредит довіри зробив настільки гірким народне розчарування, що призвело до падіння В. Ющенко та перемоги В. Януковича.

Фактично в “помаранчевий” період були підготовлені умови для зміцнення клановості й закладені ризики для демократичної моделі. Політико-правова дефектність цього періоду як неповної, неструктурованої, неінституціоналізованої демократизації в результаті спровокувала можливість відходу від вже досягнутих позицій. Адже основна проблема ринково-ліберального періоду полягала в тому, що будівництво демократії без демонтажу радянської постдержавності

та кланової економіки, що виникла на її уламках, без верховенства права та вільної економічної конкуренції, унеможливило побудову зрілої та дієздатної ліберальної політекономічної моделі.

Якщо за часів президентства Л. Кучми відбувся перехід від клану до клану, то очікуваний перехід від клану до ринку так і не відбувся. У результаті Україна опинилася між двома сценаріями: або економічна монополія олігархів підірве демократичну конкуренцію, або остання демонополізує олігархічну економіку, що дозволить перейти від клану до ринку.

При аналізі причин провалу політико-трансформаційної програми Помаранчевої революції студенту рекомендується звернути увагу на вкрай звужене тлумачення її тодішнім лідером ключового для демократизаційного транзиту поняття “свободи” (“вольностей”) як передусім ультраліберальної свободи торгувати, пов’язану з цим абсолютизацію сфери обігу, монетарних відносин при спробах розв’язання найважливіших соціально-економічних проблем країни.

Для ілюстрації вищенаведеної тези рекомендується, з використанням вже набутих знань із теорії трансформації, розглянути таку концептуально важливу заяву президента України В. Ющенка, зроблену ним 16 червня 2005 р. на засіданні круглого столу під егідою Всесвітнього економічного форуму: “Демократична українська влада стверджує в Україні цінності європейської цивілізації. Серед них — велика ідея про те, що свобода і добробут — нерозривні. Нам її заповідали творці української козацької держави. Ще 350 років тому наш великий гетьман Богдан Хмельницький писав: “Хочемо підтвердити усі вольності наші, **щоб у всіх містах продавати, купувати і міняти товари безборонно за своєю волею**” (виділено мною. — І. П.).

За даними Європейського банку реконструкції та розвитку, серед країн Східної Європи та Центральної Азії Україна найбільше постраждала від глобальної фінансової кризи. При цьому в Україні глобальні кризові явища наклалися на системну кризу (структурну, демографічну, соціальну). За урядовими даними, з урахуванням падіння у 2009 р., ВВП України скоротився до 63 % рівня 1990 р., що відповідає показнику на кінець 2005 р. Якщо в 1990 р. за показником ВВП на душу населення серед 4-х потенційних учасників проекту ЄЄП (Білорусь, Казахстан, Росія, Україна) наша держава посідала 2-ге місце (після Росії), то на кінець 2009 р. вона перемістилася на останнє місце серед країн четвірки. При цьому добробут жителів (ВВП на душу населення) знизився лише в Україні. В абсолютному вимірі

населення нашої країни — найважливіший фактор матеріального і духовного виробництва — скоротилося на 11,6 %.

За ці роки, попри величезні бюджетні витрати (наприклад, будівництво нафтопроводу Одеса — Броди вартістю понад 100 млн. дол. США або участь вищих посадових осіб України в численних міжнародних форумах із енергетичних питань) не вдалося ані на крок просунути в напрямі практичного забезпечення диверсифікації джерел постачання енергоносіїв в Україну — сьогодні, як і в 1991 р., усі ці потоки контролює “Газпром”.

У цьому контексті студенту рекомендується уважно проаналізувати перший програмний виступ новообраного президента України В. Ф. Януковича на засіданні Верховної Ради України 25 січня 2010 р., виділивши в ньому основні концептуальні підходи нової української влади до здійснення політичних реформ та модернізації країни.

Для характеристики стану сучасної політичної трансформації в Україні доцільно навести заяву з інавгураційної промови президента України В. Ф. Януковича: “Багато наших проблем виникли через те, що замість того, аби рухатися до постіндустріального суспільства зразка ХХІ століття, ми пішли шляхом первісного накопичення капіталу, тобто до так званого “дикого капіталізму”.

Нині Україна поступово впроваджує адміністративну, фінансово-політичну, юридичну, територіальну, фіскальну та бюджетну реформи. У січні 2011 р. прийнято довгоочікуваний закон про доступ до публічної інформації. Заплановано суттєве скорочення бюрократичного апарату у центральних та місцевих державних органах влади, а також скорочення на 90 % процедури ліцензування на види підприємницької діяльності.

Але ключовою й найбільшою суспільно-трансформаційною проблемою в Україні залишається проблема подолання корупції, невирішеність якої протягом десятиріч зводила нанівець будь-які реформаторські зусилля та репутацію України як європейської нації, призводила до суттєвих втрат в обсягах іноземних інвестицій з боку провідних західних компаній. Про виключну гостроту проблеми свідчить, наприклад, заява посла Німеччини в Україні Ганса-Юргена Гаймзбота, який в лютому 2011 р. відзначив, що приплив капіталу в Україну обмежує “тісне переплетення економічних і політичних інтересів, в тому числі нюанси української юстиції, а головне, німецькі підприємці не можуть працювати і інвестувати в середовище, де застосовуються певні корупційні схеми і практики”.

Слід усвідомлювати, що президентські вибори 2010 р. не зняли завдання переформатування держави, яка стояла перед українським суспільством. Для цього потрібна системна зміна українських стандартів у галузі права та управління, економіки і соціального життя, політичної культури і структури влади. Отже, Україна потребує переформатування, переформулювання національного проекту.

По темі 6 слід зауважити, що політична модернізація в Україні XXI ст. можлива лише після подолання наявної політичної кризи, коли конструктивна політична еліта дістане підтримку “знизу” і “ззовні” для здійснення політичних реформ. При цьому принципово можливі дві моделі реформ і створення політичних систем. Перша, “сакрально-колективістська” (мобілізаційна) модель пов’язана з персоніфікованим лідерством харизматичної особистості або гегемонією масової партії. Такий шлях розвитку України в контексті сучасних реалій малоймовірний. Друга модель реформ — “секулярно-лібертаріанська” (плюралістична) — передбачає, що політична система модернізується на основі компромісу, угод основних політичних сил. Такий шлях для України більш вірогідний. Адже друга модель модернізації виступає перетворенням традиційної, мобілізаційно-автократичної системи на демократичну, “погоджувальну” систему сучасного типу, де починають працювати інші політичні інститути й механізми — плюралістична партійна законодавча і виконавча влади, утворюється нова структура політичної влади.

При вивченні модуля, зокрема тем 2–6, важливо мати на увазі глибоку суперечливість, неоднозначність, нелінійність процесів модернізації та політичної трансформації в Україні. Так, доводиться нерідко чути думки, що буцімто Україна, як і Росія, скочується в архаїку. Справді, в нашому суспільстві присутні “нові архаїчні елементи”, іноді аж до справжнього мракобісся. Але водночас наш соціум, на відміну від набагато одноріднішого радянського, стає більш диференційованим, гетерогенним. Ніколи в історії України не було такої кількості людей (а їх щонайменше кілька мільйонів), які добре обізнані про навколишній світ, розуміють процеси, що відбуваються в ньому, є конкурентоспроможними на світовому рівні і можуть легко спілкуватися між собою незалежно від місця роботи та проживання. Це, безумовно, — ознаки не архаїки, а модернізації, суспільства вже не модерну, а постіндустріального інформаційного суспільства, тобто постмодерну.

Передбачити наслідки подальшої еволюції політичного режиму сучасної України досить складно, тому що характер цієї еволюції за-

лежатиме від великої кількості факторів (у тому числі і випадкових). Однак з достатньо високим ступенем вірогідності можна припустити, що збережеться тенденція до посилення того чи іншого роду реформаційного авторитаризму.

У контексті теми 7 слід відзначити, що за 20 років після проголошення суверенітету Україна не впоралася зі стратегічним завданням європейської, регіональної та субрегіональної інтеграції: успіхи на цих напрямках мали в основному інституційно-процедурний характер (членство в Раді Європи, Центральноєвропейській ініціативі, Організації Чорноморського економічного співробітництва, рамкова угода про партнерство та співробітництво з ЄС тощо) і практично не позначилися на конкурентних позиціях національної економіки. Водночас на пострадянському, євразійському напрямках розвитку інтеграції України з політичних міркувань було або заблоковано, або переведено в звичайно неперспективний з позицій конкурентоспроможності формат. Таким чином, Україна залишилася фактично в “сірій зоні”: поза інституційним форматом реальної інтеграції на пострадянському просторі і без відчутного прогресу в напрямі європейської інтеграції.

Студенту пропонується проаналізувати сучасне геополітичне положення України в контексті відчутного послаблення американської гегемонії та трансформації тристороннього балансування ЄС — Росія — США у своєрідну біполярну структуру нового, здебільше кооперативного типу ЄС — Росія. В ході аналізу слід виходити з факту встановлення довгострокового, справді стратегічного, заснованого на життєво важливих економічних інтересах партнерства та співробітництва між Європейським Союзом та Росією, геостратегічної ролі України як транзитної держави, головної ланки, яка єднає біполярний простір Великої Європи.

Сьогодні існує нагальна потреба розробки неконфронтаційної концепції подальшої інтеграції України до європейських та світових структур, узгодження різнонаправлених геополітичних і культурно-цивілізаційних устремлінь і векторів, що несуть загрози цілісності українського суспільства, в рамках континентального політичного проекту на основі системи спільних європейських цінностей та стратегічних інтересів.

Враховуючи як внутрішньо-, так і зовнішньополітичний характер впливу з боку Росії, тільки ідея інтеграції до ЄС могла забезпечити комплексну відповідь на виклики пострадянського транзиту, одночас-

но являючи собою альтернативу радянській моделі політичного устрою та реінтеграційній політиці РФ. Відповідно, домінування концепції “європейського вибору” на рівні зовнішньополітичної ідентичності України пояснюється закономірностями міжнародної соціалізації України, що відбувається на тлі пострадянського транзиту. Широкий консенсус серед політичних еліт щодо євроінтеграційного курсу України свідчить про те, що підтримка європейської інтеграції набула “логіки належності”, відійти від якої не наважується жодний із основних політичних акторів у контексті ствердження європейськості України.

Студент має сформулювати демократичне розуміння європейської інтеграції України як полілінійного процесу, що відбувається і цілеспрямовується одночасно у декількох вимірах: вимір внутрішніх реформ, процес поглиблення та подальшої інституціоналізації відносин з ЄС, розвиток стратегічного партнерства з Росією, іншими державами — учасницями СНД, повна реалізація можливостей України як транзитної держави між євроатлантичним та євроазійським геоекономічними просторами, нарешті, вимір загальноєвропейської інтеграції з ключовим значенням в ньому Ради Європи.

“Європейський вибір” України обумовлюють такі внутрішні чинники, як: необхідність заповнення посткомуністичного ідеологічного вакууму концепцією “повернення в Європу”, яка одночасно є альтернативою комуністичній і націоналістичній (ізоляціоністській) ідеологіям з точки зору вирішення завдань державотворення та націєтворення; а також можливість для наслідування прикладу країн Центрально-Східної Європи у здійсненні внутрішніх економічних і політико-правових реформ за європейською моделлю.

Нині нова українська зовнішня політика ґрунтується на баченні України як свого роду пілотного проекту майбутньої, по-справжньому єдиної Європи. Концептуально це означає, що так само, як схід і захід України зі своїми різними історичними традиціями повинні зближуватися, захід і схід континенту повинні перетворитися з двох частин на одне ціле. Відтак, Схід і Захід дотепер знаходяться у пошуку нового *modus vivendi*, який врешті-решт дав би змогу подолати старі лінії поділу. Адже останнім часом така лінія поділу пролягала саме Україною.

У цьому контексті важливо усвідомлювати ключове геополітичне та цивілізаційне значення нашої держави для майбутнього Європи. Адже фактично майбутнє Європи вирішується сьогодні в Україні.

Більшість населення так і не підтримала спроби “помаранчевих” урядів привести Україну до членства в НАТО. До того ж така політика

привела до серйозної напруги між Заходом і Росією. Саме відхід від старої мантри (“або ми будемо членом НАТО, або нас поглине Росія”), здатний звільнили Європу від політичного баласту, який би у гіршому разі привів до нової “холодної війни”. Зокрема, постала необхідність деконструкції дихотомії “РФ – ЄС” за допомогою ціннісної та політичної “європеїзації” (EU-ization) українсько-російських відносин.

Сьогодні концепція нової зовнішньої політики України стала прагматичнішою, вона заснована на подоланні страху перед “північним сусідом”, що фактично в роки Помаранчевої революції був спонукальним мотивом української зовнішньої політики. Відповідно рух у наближенні до ЄС має бути спрямований усередину (на внутрішню європеїзацію), а не підміняється дистанціюванням від Росії, яке не підтверджує “європейськість” України, а навпаки загрожує її відносини з РФ, не наближуючи країну до ЄС і в цілому погіршуючи можливість конструктивної взаємодії у трикутнику Росія – Україна – ЄС.

Отже, формування нової парадигми зовнішньої політики України, заснованої на принципі національного консенсусу, передбачає конструктивну інтегруючу роль нашої держави для Великої Європи.

Питання для самостійного опрацювання

1. Проведіть порівняльний аналіз демократизаційних процесів в Україні та колишніх республіках СРСР.
2. Порівняйте специфіку політичної трансформації в Україні та державах Центральної Європи.
3. Порівняйте специфіку політичної трансформації в Україні та державах Південно-Східної Європи.
4. Форма державного правління в Україні за політичною реформою (8 грудня 2004 р.): переваги та недоліки.
5. Які норми й цінності є визначальними для нинішнього етапу суспільно-політичного розвитку України?
6. З огляду на те, що політична модернізація розвивається у двох основних вимірах (стихійно й цілеспрямовано), спробуйте визначити, який із них був домінуючим в Україні від часу здобуття нею національно-державної самостійності дотепер.
7. Яку роль відіграли події листопада–грудня 2004 р. (Помаранчева революція) у процесі модернізації українського суспільства?
8. Обґрунтуйте причини “провалів” українського варіанта модернізації суспільства.

9. Чи “стійкі” політичні процеси в Україні?
10. Передумови та чинники демократизаційних процесів в Україні.
11. Назвіть ознаки відповідно демократичного та авторитарного політичного режимів, притаманні сучасній Україні.
12. Тенденції та перспективи демократизації політичного життя в Україні.
13. Чи доцільна координація з Росією політики євроінтеграції України? Обґрунтуйте відповідь.
14. На основі компаративного аналізу обґрунтуйте, чому в пострадянську епоху на президентських виборах в Україні тричі перемагали представники опозиції, а в Російській Федерації – жодного разу.
15. Наскільки успішно використовується в Україні європейський та пострадянський досвід політичної трансформації?
16. Назвіть основні вектори зовнішньої політики України та їх вплив на різних етапах політичної трансформації українського суспільства.

Тематика рефератів та доповідей

1. Фактори становлення громадянського суспільства в Україні.
2. Європейський досвід розвитку громадянського суспільства: можливості використання в Україні.
3. Політична транзитологія в Україні: здобутки та перспективи розвитку.
4. Політична модернізація і проблема переходу від поляризованої до консенсусної політичної культури.
5. Політична культура та її роль у трансформаційному процесі в Україні.
6. Легітимність влади у процесі трансформації українського суспільства.
7. Становлення сучасної форми державного правління та устрою в Україні.
8. Особливості демократизаційних процесів в Україні.
9. Конституція України як основа становлення правової держави.
10. Українські молодіжні громадські організації: стан та перспективи розвитку.
11. Тенденції трансформації політичної системи сучасної України.
12. Диспропорції у процесі реформування політичної системи України.

13. Нормативне забезпечення демократизації політичного життя України.
14. Проблеми розвитку демократичної виборчої системи в Україні.
15. Проблеми становлення системи соціального партнерства в Україні.
16. Причини провалу суспільно-трансформаційної програми Помаранчевої революції.
17. Російський фактор євроінтеграційної стратегії України: позитив чи негатив?
18. Перспективи євразійської геополітичної стратегії сучасної України.

Рекомендована література

1. *Бураковський І. В., Плотніков О. В.* Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України. — Харків: Фоліо, 2009. — 299 с.
2. *Зеленько Г.* Навздогінна модернізація: досвід Польщі і України. — К., 2003.
3. *Ганс-Юрген Гаймзёт:* Німецькі підприємці не можуть працювати в умовах корупції. Інтерв'ю Чрезвычайного и Полномочного Посла Федеративной Республики Германии в Украине Ганса-Юргена Гаймзёта // Weekly. ua. — 3 февр. 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://weekly.ua/pulse/interview/2011/02/03/122337.html>
4. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: МАУП, 2003. — 504 с.
5. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія. — К.: Вид. центр “Академія”, 1999. — 240 с.
6. *Грищенко К.* Європа залишених на самоті (український переклад статті в Sueddeutsche Zeitung (Німеччина). — 4 лют. 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://inozmi.glavred.info/articles/5037.pgn>
7. *Етносоціальні трансформації в Україні /* Відп. ред. Б. В. Попов. — К.: Український центр духовної культури, 2003. — 308 с.
8. *Зленко А. М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Харків: Фоліо, 2003. — 559 с.
9. *Зленко А. М.* Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Київський ун-т, 2008. — 383 с.

10. *Копійка В. В.* Розширення Європейського Союзу та Україна: Монографія. — К.: Логос, 2008. — 352 с.
11. *Кравчук Л. М.* Промова у Верховній Раді 24 серп. 1991 р. / Промови, що змінили світ / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарисів А. Ю. Хорошевський. — Харків: Фоліо, 2009. — 347 с. — С. 298–301.
12. *Кремень В. Г., Ткаченко В. М.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: Монографія. — К.: Вид. центр “Друк”. — 1998. — 446 с.
13. *Кремень В. Г., Ткаченко В. М.* Проблеми суспільної трансформації: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: ДруК, 1999. — 446 с.
14. *Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.* Україна: проблеми самоорганізації: В 2 т. Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. — К.: Промінь, 2003. — 463 с.
15. *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: сучасне майбутнього, сучасне минулого / В. Кремень, В. Ткаченко // Політ. менеджмент. — 2008. — № 3. — С. 51–61.
16. *Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С.* та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2004. — 656 с.
17. *Кудряченко А. І.* Україна в сучасному геополітичному просторі / Політологія: Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: ВЦ “Академія”, 2006. — 568 с. — С. 437–450.
18. *Кучма Л. Д.* Шляхом радикальних економічних реформ. Виступ Президента України на засіданні Верховної Ради 11 жовт. 1994 р. / Промови, що змінили світ. — С. 304–313.
19. *Мармазов В. Є., Піляєв І. С.* Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. — К.: Вентурі, 1999. — 400 с.
20. *Мармазов В., Піляєв І.* З “дорожньою картою” на шляху до ЄС. Велике майбутнє Великої Європи: чи скористається Україна перевагами нового європейського порядку? — Політика і час. — 2003. — № 11. — С. 31–42.
21. *Мармазов В., Піляєв І.* Україна на перехресті європейської та євразійської інтеграції: SOS чи шанс? / Зовнішні справи. — 2010. — № 1. — С. 26–30.
22. *Манжола В.* Проект будівництва Великої Європи, або Міжнародні імперативи зовнішньої політики України. — Зовнішні справи. — 2009. — № 2. — С. 6–9.

23. *Михальченко Н. И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. — 291 с.
24. *Михальченко М., Бушанський В.* Від демократії до авторитаризму. Аналіз президентства Віктора Ющенка // Політ. менеджмент. — 2010. — № 1. — С. 3–18.
25. *Ніколаєва М. І.* Трансформація політичної системи України: Інституціональний аспект // Політологічний вісн.: Зб. наук. праць. — 2000. — Вип. 6.
26. *Рудич Ф. М.* Чи багато влади потрібно владі? Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К.: Довіра, 1998. — 142 с.
27. *Рудич Ф. М. (кер. авт. кол.).* Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: Кол. моногр. / За ред. Ф. М. Рудича. — К.: МАУП, 2002. — 488 с.
28. *Степаненко В.* Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності // Українське суспільство: 10 років незалежності / За ред. В. Ворони. — К., 2001.
29. *Transition Report 2009: Transition in crisis?* / Foreword by Erik Berglöf — London: EBRD. — November 2009. — 40 p. — P. 10–11.
30. *Ющенко В. А.* Визначення ролі України у глобальному світі. Виступ Президента України на засіданні позачергового круглого столу під егідою Всесвітнього економічного форуму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [www. ukrchicago.com/press-releases/062105.pdf](http://www.ukrchicago.com/press-releases/062105.pdf)
31. *Закон України* “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 01. 07. 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>
32. *Шайгородський Ю.* Ціннісні трансформації в період суспільних змін // Соц. психологія. — 2009. — № 3. — С. 86–96.
33. *Якушик В. М.* Государство переходного типа (вопросы теории). — К., 1991.
34. *Янукович В. Ф.* Інавгураційна промова у Верховній Раді України. — 25. 02. 2010. — Офіційне інтернет-представництво Президента України. <http://www.president.gov.ua/news/16600.html>

Модуль VII. Соціально-політичні тенденції розвитку людства у XXI ст.

Теми модуля:

1. Глобалізація як вияв сучасної трансформації світу: основні риси та тенденції розвитку.
2. Розвиток інформаційних технологій та їх вплив на соціальну структуру і політичні механізми сучасного суспільства.
3. Перехід від епохи модерну до постмодерну та його особливості.
4. Компаративний аналіз понять постіндустріального, інформаційного та постмодерного суспільства. Основні категорії, що описують постмодерн.
5. Людина початку III тисячоліття та її місце в соціально-політичному розвитку.

Приступаючи до теми 1, слід відзначити, що розпад старої моделі світового соціалістичного господарства кардинально прискорив формування й розвиток планетарної економіки. Було знято проблему “непоєднуваності” соціалістичної і капіталістичної економік, що базувалися відповідно на механізмах адміністративно-командного та ринкового господарювання. Світове співтовариство нині можна розглядати як інтегровану єдність різноманітних, багатих на суперечності взаємодоповнюючих елементів (компонентів, структур), свого роду єдність у багатоманітності.

Загальною тенденцією політичного розвитку всіх елементів світового співтовариства можна вважати їх демократизацію. Головний зміст цього феномену, детально розглянутий в модулі 2, — зростання обсягу свободи.

Готуючись до теми 1, важливо усвідомити, що рух людства до універсалізації не стирає відмінностей між культурами, а підсилює і примножує їх зростаючу диверсифікацію. Розуміння цього феномену нерідко відсутнє в деяких вітчизняних вчених, дослідження яких фінансуються різними закордонними організаціями і фондами. На сторінках вітчизняних ЗМІ глобалізація нерідко подається деякими авторами не як складний і тривалий суспільно-історичний процес, а насамперед як невідкладне політичне завдання, котре, на їхню думку, необхідно вирішувати, щось на кшталт прискореної “колективізації у світовому масштабі”. Така диригована Заходом глобалізація передбачає втягування незахідних держав до міжнародного розподілу

праці, але лише в його неоколоніалістському варіанті. Саме на таку асиметричну інтеграцію спрямовані, наприклад, основні рекомендації МВФ, деяких інших глобальних фінансових інституцій.

Між тим сьогодні лише дві цивілізації — Західна (і то не повністю: у вигляді Північноамериканської і групи найбільш розвинених країн Західноєвропейської субцивілізації) та Японсько-Далекосхідна входять до світ-системного ядра держав, що досягли стадії інформаційного суспільства. Решта світу належить до його напівпериферії та периферії.

Однак у цьому оточенні представленого країнами “золотого мільярда” ядра відбуваються свої складні та динамічні процеси. Якщо одні його частини, як, наприклад, більшість держав Транссахарської Африки, помітно деградують, інші, подібно латиноамериканським або арабським країнам, не можуть похвалитися помітними успіхами, то треті, зокрема два таких світових гіганти, як Китай та Індія, сьогодні демонструють високі темпи розвитку.

Тому важливо розуміти принципову відмінність між технічною (технологічною) глобалізацією, яка відбувається в світі, що трансформується, і все зростаючою диверсифікацією культур, все більшою “боротьбою за відмінності”, в основі якої лежать соціокультурні, цивілізаційні особливості. Сама ж по собі технологічна уніфікація не веде до єдності.

Таким чином, сучасний розвиток цивілізаційних просторів краще розуміти як “глокалізацію” (термін, що часто використовується політологами та культурологами) — місцеве локальне сприйняття глобальних ідей та можливостей у вигляді або включення в глобальні домінуючі тренди, або деякого дистанціювання від них. Але частіше — це синтез зазначених двох тенденцій, результат, що залежить від місцевої соціальної історії та включеності у глобальні структури обміну та влади.

Готуючись до теми 2, слід відзначити, що наприкінці ХХ ст. стала очевидною тенденція до формування всесвітнього господарства, як наслідку новітнього етапу НТР — “комп’ютерної (інформаційної) революції”. На початку 80-х років у передових країнах відбулося масове впровадження електронно-обчислювальної техніки у промисловість, управління, побут — розгорнулась і триває справжня “комп’ютерна революція”, а відтак і глибокі зміни в соціально-класових зв’язках суспільства.

Оволодіння комп’ютерною технікою потребує якісно іншої кваліфікації робітника: вища і середня спеціальна освіта стала базовою для багатьох професій. Це веде до розмивання класових кордонів,

формування перехідних міжкласових груп, зростання внутрішньо-класової стратифікації.

Знання (інформатика) стають вирішальним фактором розвитку економіки й організації інтересів, лінією розвитку соціальних структур. Усе це кардинально змінює зміст і форми як найманої праці, так і капіталу. Відбувається їх внутрішнє переродження і стратифікація, виникнення нових, невідомих Марксу і Леніну соціальних спільнот.

Готуючись до теми 3, слід згадати, що перехід від доіндустріально-го суспільства до індустріального характеризується “всепроникаючою раціоналізацією всіх сфер суспільства” (за М. Вебером), приводячи до зсуву від традиційних (зазвичай релігійних) до раціонально-правових цінностей в економічному, політичному і соціальному житті.

Однак модернізація — не фінальний етап історії. Становлення передового індустріального суспільства веде до ще одного дуже специфічного зрушення у базових цінностях — коли зменшується значення притаманної індустріальному суспільству інструментальної раціональності. Переважаючими стають цінності постмодерну, несучи з собою ряд різноманітних соцієтальних змін, від рівноправ'я жінок до демократичних політичних інститутів і занепаду державно-соціалістичних режимів.

Перехід до цінностей постмодерну — не перший в історії випадок великого соціокультурного зсуву. В основних роботах видатного американського соціолога та футуролога Елвіна Тоффлера проводиться теза про те, що людство нині переходить до нової технологічної революції, тобто на зміну “Першій хвилі” (аграрної цивілізації, яка змінила культуру мисливців та збирачів) і “Другій хвилі” (індустріальної цивілізації) приходить “Третя хвиля” (надіндустріальної) інформаційної цивілізації.

Протягом десяти тисяч років панування на планеті сільського господарства індивіди надзвичайно тісно ідентифікувалися з сім'єю, кланом, селом або іншими угрупованнями. У індивіда було мало або не було жодного вибору в цьому питанні, і групова ідентичність зазвичай залишалася постійною протягом усього життя людини. Такий світогляд характеризувався неприйняттям соціальної мобільності, і наголос в ньому робився на традиції, успадкований статус та зобов'язання перед громадою, підкріплені абсолютними релігійними нормами. Його змінив світогляд індустріальної цивілізації, що захоплював економічні досягнення та інновації.

Промислова революція, що характеризується нуклеарним типом сім'ї, конвеєрною системою освіти та корпоративізмом, призвела до

помітної зміни індивідуальної і групової природи ідентифікації (приналежності). Тепер індивіда заохочували за те, щоб він ідентифікувався зі своєю нацією замість свого села. Класова свідомість слугувала ще однією формою ідентифікації. Поділ праці призвів до появи якісно нових угруповань. Національні прихильності стали міцнішими, а місцеві зв'язки слабкішими. Але і в цьому випадку домінуючі ідентифікації, крім професійних зв'язків, як і раніше фіксувалися або значною мірою визначалися вже при народженні. Нині інтелектуальна революція породжує “Третя хвилю”, що також якісно змінює природу ідентичності.

Сьогодні ми є свідками переходу до більш гетерогенного, більш диференційованого суспільства, де спостерігається набагато більша різноманітність ідентифікацій та угруповань. Для “Другої хвилі” була характерна масова культура, і від індивідуума очікували вбудовування в неї. Для періоду “Третьої хвилі” характерна відсутність єдиної культури, мінливе й величезне розмаїття субкультур та стилів життя.

У такому суспільстві інформація може замінити величезну кількість матеріальних ресурсів і стає основним матеріалом для робітників, які вільно об'єднані в асоціації. Масове споживання пропонує можливість купувати дешево, націлену на конкретного покупця продукцію, що розподіляється по малих нішах. Межі між продавцем (виробником товару та (або) послуги) та покупцем (споживачем) стираються — виникає феномен “*prosumer*”, котрий може сам задовольнити свої потреби.

Постмодерністська культура доби постіндустріалізації пов'язується з перетворенням процесу праці на різновид творчої діяльності, можливості для якої збільшуються з входженням в життя людей не пригноблюючої їх техніки.

Важливо відзначити, що новітні технології в постіндустріальному суспільстві не можуть розглядатися поза контекстом культури. Про зміну підходів в галузі архітектури та будівництва може свідчити подія, що відбулася в 1973 р. в американському місті Сент-Луїс, де був підірваний квартал нових упоряджених будинків, відзначений в 50-ті роки ХХ ст. премією як зразок втілення найпрогресивніших будівельних ідеалів, але в яких ніхто не хотів жити: надто стерильно і монотонно все виглядало.

Таким чином, можна зробити узагальнюючий висновок, що модерн — це соціокультурний вияв епохи індустріалізації та урбанізації, а постмодерн — епохи постіндустріальної економіки.

Слід звернути увагу, що, незважаючи на сталу гегемонію інформаційної діяльності, спроби підпорядкувати єдиному центру засоби

масової комунікації сьогодні приречені на провал. Причина полягає в тому, що світ вже не являє собою систему з чітко вираженою осьюовою ієрархією та імперативним центром. Постмодернізм, таким чином, виступаючи проти будь-яких монополізуючих тенденцій в культурі, є запорукою недопущення тоталітаризму будь-якого виду.

Світ постіндустріального суспільства більше не є розподіленим на антагоністичні пари типу чорне / біле й представляє швидше мозаїку, колаж з нескінченним набором кольорів, граней та форм.

Настання постмодерну пов'язується з відмовою від прагнення охопити все різноманіття нескінченної реальності кількома загальними ідеями або якоюсь вичерпною філософською концепцією. Затвердження постмодерного суспільства потребує і відповідного перетворення усталених засобів соціального пізнання. Постмодерністському світогляду чужа “фундаменталістська установка”. Таким чином, нині відбувається розхитування підвалин фундаменталістського ідеалу.

У контексті попередніх положень логічним виглядає прагнення постмодернізму подолати логоцентризм й універсальність новоєвропейської політичної, філософської та наукової традиції, викрити її як прояв “волі до влади”, котра, пропонуючи універсальні пояснювальні принципи і канони, насправді маніпулює свідомістю людини, втискує її бажання в упорядковану “колію смислів”. Наукове пізнання суспільства розглядається постмодернізмом як фікція і симулякр, породжені опорою на владний авторитет.

Таким чином, постмодернізм є втіленням “кризової свідомості”, що виникає в умовах вичерпаності традиційної новоєвропейської структури мислення. Він спрямований на критичне осмислення минулого досвіду в рамках нового світосприйняття, котре, однак, ще не оформилося в певну структурну цілісність.

Деякі вчені, наприклад російсько-американський дослідник Г. Дерлуг'ян, пов'язують сучасну епоху з кризою виробництва ідей, яке в ХХ ст. набуло хвильового характеру. Чергування підйомів і спадів приблизно відповідало поколінням. Фаза спаду, розпочавшись ще в 70-ті роки, значно посилилася вторинним чинником обвалу радянської перебудови (враховуючи, що сама перебудова і східноєвропейські антибюрократичні повстання 1989 р. були вторинні по відношенню до світового протестного сплеску 1968 р.). Депресія, таким чином, незвичайно затягнулася, що багатьма сприймалося як наступ якоїсь принципово іншої епохи постмодерну.

Тут діють два тісно пов'язаних між собою чинники, які в основному і викликали затяжну кризу у виробництві нових ідей. Справа не

тільки в знеціненні дипломів і наукових ступенів, розмиванні фокусу уваги і навіть не в грошах самих по собі — мислителі минулого нерідко терпіли нужду. Головне, як бачиться, — у різкому падінні престижу та соціальної затребуваності творчої праці.

До недавніх пір інтелігентність служила високим альтернативним статусом. Родовитості, багатству, зв'язкам досить успішно протиставлялися розум, талант, суспільне визнання і служіння ідеалам. Заради такого можна було і страждати, і дерзати. З ідеалами і визнанням нині головна проблема. Гірка іронія полягає в тому, що ідеалістичне покоління шістдесятників (в наших умовах — перебудовників) своєю сумбурною боротьбою справило такий грандіозний натиск, що його політичний провал спричинив не менш грандіозний вакуум, заповнений як мінімум на наступне покоління егоїстичним розрахунком і відходом в особисті справи.

Статусна група інтелігентності розпалася всюди разом зі своїм колективним статусом. Більш рухлива її частина мігрувала в інші соціальні поля, передусім у бізнес, або перетворила інтелектуальну діяльність на різновид бізнесу. Але оскільки в бізнесі успіх має суто приватний і грошовий вимір, а творчість і винахідливість служать підлеглою і навіть не завжди обов'язковою стратегією, то емоційний градус суспільства різко впав. По всьому світу це ще більше посилило ефект “постшестидесятиницького” вакууму. Ідейні та естетичні баталії, чиста наука і чисте мистецтво в очах більшості втратили сенс.

Виникнення будь-яких творчих ідей, наукових або художніх, вимагає певних матеріальних умов (насамперед бази для професійних спільнот) плюс підживлення емоційною енергією. Матеріальні передумови в цілому не просто зберігаються, але й, незважаючи на кризу, продовжують накопичуватися, оскільки сучасне суспільство неможливе без масової освіти та інформаційної інфраструктури. Сьогодні вже немає нічого футуристичного в розмовах про глобальну комунікаційну мережу. Проблема частково в освоєнні нових можливостей, на що завжди йде час, але понад усе проблема полягає у нестачі емоційного заряду. Серйозні політичні протиріччя і проблеми, що постають перед суспільством, є найпотужнішим стимулом до творчості. Саме в цьому може вбачатися передумова наступного інтелектуального підйому.

У 1960–1970 рр. було вражаюче багато зроблено для капітального “ремонт” класичної соціальної науки — тих дірок і упущень, які виявилися в корпусі ідей, успадкованих від XIX і початку XX ст., коли відбувалися перші прориви.

Тепер ми набагато краще бачимо, як насправді працюють ринки і політична влада, яку роль тут відіграють конфлікти еліт, як влаштовані корупція і мафія, як виникають нації і держави, які механізми протестних мобілізацій і революцій, з чого формується демократія або звідки беруться наші власні художні смаки та творчі ідеї. Все це поки що досить розрізнена купа теорій, сформульованих різними концептуальними мовами, різними вченими та школами, які, як водиться, часто ревниво ігнорували один одного. Але якщо розібратися в цій величезній ідейно-духовній спадщині, цілком може відкритися заповітна дорога до неокласичного синтезу в соціальних науках, до цілісного і детального розуміння людських суспільств. Зрозуміти — це не означає навчитися змінювати і спрямовувати, не викликаючи при цьому катастроф. Проте наступному поколінню має бути в чомусь легше, тому що депресія і тотальне розчарування останніх років розчистили майданчик від ідеологічних утопій і ортодоксів недавнього минулого. На такому майданчику можна буде побудувати щось велике й нове — той же неокласичний синтез. Які це буде мати політичні наслідки, поки передбачити важко, хоча антиавторитарний вектор студентських рухів 60-х років ХХ ст. обумовлює принаймні направляючу демократизаційну тенденцію.

У рамках вивчення теми 4 для глибшого розуміння історіософського та політологічного змісту сучасних трендів політичної трансформації суспільства слід порівняти такі ключові поняття, як *постіндустріальне суспільство*, *інформаційне суспільство* та *постмодерн*. Їх теоретичне обґрунтування заклали Д. Белл, Е. Тоффлер, З. Бжезінський, Дж. Гелбрейт та ін.

Сам термін “постіндустріальне суспільство” належить гарвардському соціологу Даніелу Беллу, який на рубежі 50–60-х років ХХ ст. широко використовував його у своїх лекціях для характеристики нового етапу американського капіталізму. Спочатку постіндустріальне суспільство розглядалося в раціоналістичних поняттях лінійного прогресу, економічного зростання та підвищення добробуту, пов’язаних з процесами технізації праці. Пізніше цей термін наповнюється новим змістом. З кінця 60-х починає розвиватися теорія постіндустріального суспільства, відмінними рисами якого визначають масове поширення творчої, інтелектуальної праці, якісно зрослий обсяг і значення наукового знання та інформації, розвиток засобів комунікації, переважання у структурі економіки сфери послуг, науки, освіти, культури над промисловістю та сільським господарством. Постіндустріальне

суспільство починає розглядатися як якісно новий щабель розвитку не тільки Заходу, а й усього людства. З 70–80-х років XX ст. концепція постіндустріального суспільства розвивається головним чином як футурологічна та соціологічна теорія, покликана описати вплив новітніх інформаційних технологій на соціум.

Студенту слід звернути увагу, що вживання термінів, які містять приставку “пост”, для характеристики наступаючої епохи багато в чому обумовлено тим, що вона перебуває лише у стадії становлення, і в теоретиків повною мірою не склався її образ, який дав би їм змогу оперувати більш змістовними поняттями.

Терміни “постіндустріальне суспільство” та “інформаційне суспільство” є найпоширенішими поняттями, які застосовуються для позначення нової стадії соціального розвитку, “Третьої хвилі” за Е. Тоффлером. При цьому термін “інформаційне суспільство” використовується для позначення цивілізації, в основі розвитку та існування якої лежить особлива субстанція, іменована “інформацією”, що має властивість взаємодії як з духовним, так і з матеріальним світом людини й, тим самим, визначає водночас і соціокультурне життя людини, і його матеріальне буття.

Вищезазначені терміни є близькими, якщо не ідентичними за своїм змістом, адже постіндустріальне суспільство по суті є інформаційним, оскільки визначальним у ньому видом діяльності є інформаційна діяльність. У цьому сенсі поняття “інформаційне суспільство” конкретніше, ніж “постіндустріальне”, але водночас їх спільний недолік в тому, що вони певною мірою абсолютизують науково-технологічну складову наступаючої епохи, а остання аж ніяк не вичерпує всього соціокультурного простору. Очевидно, найпомітнішими процесами, що характеризують сучасне суспільство, будуть процеси інформатизації, проте не можна не відзначити, що поряд з ними відбуваються й інші, не менш знакові для епохи події, наприклад, зміна світоглядних установок, зміна підходів у науковому пізнанні, перегляд орієнтирів у соціально-політичній практиці тощо.

Пов’язувати перехід до нового історичного періоду тільки лише з науково-технічними досягненнями було б не надто коректно: у цьому випадку мав би місце відхід на позиції технократизму, що йде врозріз з постмодерністським світоглядом, позаяк стверджує пріоритет однієї сфери над всіма іншими.

З політологічної і філософської точок зору вдалішим для позначення соціокультурної реальності, що формується з кінця 60-х років XX ст.,

буде поняття ”постмодерн”, оскільки, в порівнянні з “інформаційним суспільством”, воно є більш загальним за своїм обсягом, і з його допомогою можна охопити практично всі сфери і підсистеми суспільства.

Входження суспільства в постмодерн пов’язується з процесами всеохоплюючої інформатизації, що спричиняють зміни статусу знання та ведуть до виникнення специфічного постмодерністського бачення світу.

Основними категоріями, що описують реальність постмодерну, є плюралізм, децентрація, невизначеність, фрагментарність, мінливість, контекстуальність. Вони виражаються насамперед в утвердженні соціальної різноманітності як основного лейтмотиву постіндустріального суспільства.

З принципом плюралізму нерозривно пов’язаний принцип децентрації, адже постіндустріальне суспільство фактично позбавлене того єдиного і основного центру, навколо якого обертається все соціальне життя. Це у повному сенсі “мозаїчне суспільство”, яке раз у раз міняє центри тяжіння і відрізняється вкрай вираженою рухливістю своїх зв’язків і залежностей.

Принцип єдиноначальності, який символізував індустріальну епоху, стає недоречним у постіндустріальному суспільстві. Децентрація охоплює практично всі сфери суспільства наших днів: у виробництві ми спостерігаємо процеси демасифікації й розукрупнення підприємств, у сфері управління відбувається перерозподіл владних повноважень центру на користь регіонів, а базисне планування переноситься на локальний рівень. Що стосується доступу до інформації, то новітні електронні технології пропонують небачені досі можливості для користувачів самостійно отримувати необхідні їм відомості, незалежно від цензури центру.

Тут слід зазначити, що поряд з процесами децентрації та диференціації в сучасному суспільстві мають місце й інтеграційні тенденції. Так, відбуваються процеси регіональної інтеграції й створення наднаціональних економічних і владних структур, наприклад, становлення Європейського Союзу. Одночасну наявність процесів диференціації та глобалізації спостерігаємо і в засобах масової інформації. Але інтеграція в епоху постіндустріалізму не передбачає панування центру, в даному випадку йдеться радше про певну координацію, мета якої — успішне функціонування та розвиток складових частин.

Принципи плюралізму та децентрації впливають із загальної настанови постмодерну щодо неприйняття панування цілого над ок-

ремим. На цю ж установку спирається і принцип фрагментарності, який стверджує, що універсальний світ модерну розпався на безліч різнорідних фрагментів, і в цій строкатій мозаїці вже неможливо виділити щось абсолютне. Перетворення інформації через ЗМІ призвело до фрагментарності картини світу як важливої характеристики сучасного соціокультурного життя.

Отже, суспільство кінця XX — початку XXI ст., передусім “світ-системного ядра”, можна охарактеризувати не лише як постіндустриальне чи інформаційне, але й як постмодерне. Цей термін повніше й адекватніше описує всю глибину змін у сучасному нам світі, вказуючи на те, що визначальним чинником в його становленні є не лише прихід нових технологій, а й зміна світоглядних установок з модерністських на постмодерністські.

Готуючись до теми 5, необхідно відзначити, що у найширшому сенсі настання модерну збігається з точкою відліку “осьового часу” Карла Ясперса (термін, введений німецьким філософом для позначення періоду в історії людства, коли на зміну міфологічному світогляду прийшов раціональний, філософський, що сформував той тип людини, котрий існує донині). Ясперс датує осьовий час 800–200 рр. до н. е. У цю епоху в усіх напрямках відбувається перехід до універсальності: розробляються основні категорії, якими люди мислили до останнього часу, закладаються основи світових релігій, які й сьогодні не втратили свого значення. Тоді з’явилася людина такого типу, що зберігався до останнього часу, тобто сучасна людина, людина модерну. Зараз формується новий образ людини, що володіє специфічною “постмодерністською чуттєвістю” — особливим, плюралістичним ставленням до світу, що уникає зайвого узагальнення та диктату тоталітаризуючих істин.

Соціальне дроблення нерозривно пов’язане із затвердженням фрагментарного, децентрованого способу мислення людей, яке йде з-під влади всеосяжних універсалій. Адаже владу останніх, іноді агресивну, іноді м’яку і непомітну, але при цьому не менш дієву, не слід недооцінювати. Ще Г. Маркузе, досліджуючи специфіку розвиненого індустріального суспільства, відзначав, що його характеризує панування над свідомістю людини загальних понять типу “Нація”, “Держава”, “Партія”, “Конституція”, “Університет” та ін., в результаті чого індивідуальність підміняється тяжючою універсальною реальністю.

Що стосується проблеми расових і міжетнічних відносин, то, на думку Е. Тоффлера, жодна расова або етнічна група, жодна релігія або національність більше не мають монополії на привілейоване ста-

новище в світі: майбутнє не належить будь-якій расі, а біла інтермедія буде замінена “технокольоровим майбутнім”.

Немає місця в сьогоднішньому суспільстві й загальному визнанню окремих особистостей — фактично вузькі групи людей визнають своїх власних геніїв.

Водночас постіндустріальне ліберально-ринкове суспільство західного типу стикається з фундаментальною проблемою: прогресуючою автономізацією, відчуженням індивідуумів один від одного, гіпертрофованим розвитком суто матеріальних, хтонічних потреб й атрофією духовних цінностей, відсутністю консолідуючих суспільство святих та ідеалів. Видатний російський філософ-емігрант О. Зінов'єв характеризував західне суспільство як “систему грошового тоталітаризму”. Доречно навести також визнання такого відомого апологета західних цінностей, як Збігнев Бжезінський: “Західна людина є надзаклопотаною власним матеріальним та чуттєвим задоволенням і стає все нездатнішою до морального самообмеження. Але якщо ми справді виявимося нездатними до самообмеження на основі чітких моральних критеріїв, під сумнів буде поставлено саме наше виживання”.

Слід усвідомлювати, що масове виробництво і споживання, масове тиражування культурних стандартів та норм сприйняття дійсності є вираженням примату цілого над приватним, загального над окремим, єдиного над множинним. Подібні установки властиві індустріальній стадії капіталізму, яка найбільш повно виражає саме ідеологію модерну як “великого проекту” європейської культури. У людини не тільки не залишається часу побути наодинці з собою, про що свого часу говорив Г. Маркузе, але і взагалі можливості бути собою. Такий підсумок підміни індивідуальних цінностей загальними ідеями, які при використанні індустріальних технологій перетворюють суспільство на тотальність, що пригнічує конкретну особистість.

Можливість подолання подібної ситуації теоретики постіндустріального суспільства бачать у розвитку технологій, передусім електронних, тобто резерви гуманізації техніки, на їхню думку, слід шукати в розгортанні самого технічного прогресу, а не відмові від нього.

Таким чином, місце економічних досягнень як найвищого пріоритету нині в суспільстві постмодерну все більше займає акцентування якості життя. Зрушення від “матеріалістичних” цінностей, з наголосом на економічній та фізичній безпеці, до цінностей “постматеріальних”, з наголосом на проблемах індивідуального самовираження і якості життя, — найважливіший аспект цієї зміни, що нині набуває глобального значення.

Питання для самостійного опрацювання

1. Які основні тенденції становлення й розвитку світового співтовариства можна назвати ?
2. Чому в епоху глобалізації в багатьох регіонах світу спостерігається загострення міжетнічних та міжнаціональних конфліктів?
3. Як відбувається “глокалізація” в різних цивілізаціях сучасного світу? Розкрийте на конкретних прикладах її схожі риси та відмінності.
4. Наведіть основні соціально-політичні наслідки “інформаційної революції”.
5. У чому, на Ваш погляд, полягають основні характеристики політичної системи суспільства Постмодерну?
6. Схарактеризуйте “три хвили” великих соціокультурних зрушень в історії людства та їх політико-трансформаційний вплив на суспільство.
7. Чи підтверджує, на вашу думку, прихід до влади в США Барака Обами справедливості прогнозу Елвіна Тоффлера про глобальну заміну “білої інтермедії” “технокольоровим майбутнім”?
8. Які поняття з приставкою “пост” використовуються в сучасній політології для визначення новітньої стадії соціально-політичного розвитку людського суспільства?
9. Як ви розумієте “єдність в різноманітності” стосовно політичної системи постіндустріального (інформаційного) суспільства?
10. Грошовий тоталітаризм: загроза чи реальність глобалізації?
11. Схарактеризуйте суспільство в епоху постмодерну.
12. Порівняйте людину модерну та постмодерну на прикладі типового студента радянського, сучасного Києва та Києва 2025 р.
13. Назвіть основні напрями гуманізації суспільно-політичного розвитку.
14. Якою стане вища освіта наприкінці XXI ст.?

Тематика рефератів та доповідей

1. Сучасна глобалізація: її сутність та специфічні риси.
2. Хто виграє і хто програє від глобалізації: політичний аспект.
3. Тенденції політичної трансформації світопорядку на початку XXI ст.
4. Цивілізаційна розмаїтість світу як чинник профілактики міждержавних конфліктів та соціальних катастроф.

5. Регіональна інтеграція як феномен глобалізації.
6. Концепція “Інформаційної цивілізації” Елвіна Тоффлера в контексті політичної трансформації пострадянського простору.
7. Вплив технологічних революцій на зміну соціальної ідентифікації.
8. Інформація та влада: особливості взаємодії в країнах нової демократії.
9. Сутність та особливості епохи постмодерну в контексті глобалізації.
10. Вплив світогляду постмодерну на розвиток демократії.
11. Політична система постіндустріального суспільства.
12. Поняття соціальної справедливості в суспільстві постмодерну.
13. Світогляд людини модерну і постмодерну: визначальні відмінності.
14. Людина постмодерну як суб’єкт політики.

Рекомендована література

1. *Антонович И. И.* После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. — Минск: Беларуская навука, 1997. — 446 с.
2. *Бжезинский З.* Вне контроля. Глобальный беспорядок накануне XXI века // США: ЭПИ. — 1994. — № 4. — С. 112–121.
3. *Бжезинський З.* Велика шахівниця. — Львів–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
4. *Бураковський І. В., Плотніков О. В.* Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України. — Харків: Фоліо, 2009. — 299 с.
5. *Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук’яненко та ін.* — К.: КНЕУ, 2001. — 733 с.
6. *Дерлугьян Г.* Идеиная эволюция столетия крайностей. — Эксперт. — № 1 (735). — 26 дек. 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.expert.ru/expert/2011/01/dejnaya-evolyutsiya-stoletiya-krajnostej/>
7. *Емелин В.* Постиндустриальное общество и культура постмодерна // Филос. науки. — 1998. — № 1. — С. 3–17.
8. *Зиновьев А. А.* Посткоммунистическая Россия. — М.: Республика, 1996. — 368 с.
9. *Инглхарт Р.* Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полит. исслед. — 1997. — № 4. — С. 6–32.

10. *Маркузе Г.* Эрос и цивилизация. Философское исследование учения Фрейда: Пер. с англ. — К.: Гос. б-ка Украины для юношества, 1995. — 352 с.
11. *Обама Б. Х.* Інавгураційна промова 20 січня 2009 р. / Промови, що змінили світ / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарисів А. Ю. Хорошевський. — Харків: Фоліо, 2009. — С. 352–358.
12. *Постсоциалистические* страны в условиях глобализации: Сб. материалов междунар. науч. конф. — М.: Изд-во А. Мельникова, 2001. — 386 с.
13. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
14. *Сорос Дж.* Тезисы о глобализации // Вестник Европы. — 2001. — № 2. — С. 38–49.
15. *Суспільство* на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плінного світу: Навч. посіб. / Відп. ред. В. С. Пазенок. — К.: Укр. центр дух. культури, 1999. — 272 с.
16. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге ХХІ века / Пер. с англ. В. В. Белокоскова и др. — М.: АСТ, 2009. — 668 с.
17. *Тоффлер Э.* Раса, власть и культура // Новая технократическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986. [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Toffler/_KomyPrin.php
18. *Татаренко Н. А.* Глобализация как модель трансформации цивилизационных пространств. Глава XI / Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.; Под ред. Ю. Н. Пахомова — К.: Наук. думка, 2002. — 632 с. — С. 515–571.
19. *Шайгородський Ю.* Ціннісні трансформації в період суспільних змін // Соц. психологія. — 2009. — № 3. — С. 86–96.
20. *Щёкин Г. В.* Диалог цивилизаций: новые принципы организации мира: Доклад на Всемирной конф., 24 мая 2002 г. — К.: МАУП, 2002. — 24 с.
21. *Щёкин Г. В.* Социальная философия истории (теория социального развития): Монография. — К.: МАУП, 1996. — 152 с.
22. *Ясперс К.* Истоки истории и ее цель / Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с. — С. 28–286.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ТА ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Автократичний режим 57, 84
Автократична система 87
Авторитаризм 11, 12, 27, 56
Авторитарна (“керована”) демократія 29, 39, 57
Авторитарний режим 15, 17–19, 21, 27, 84, 91
Аномія 54
Вестернізація 24, 32, 40
Відкрите суспільство 60
“Гібридне” суспільство 35
Глобалізація 38, 60, 95, 96, 103, 106, 107
Глокалізація 96, 106
Демократія 5, 9, 11, 17, 18, 20, 21, 26–28, 43, 55, 56, 74, 101, 107
Демократизація 4, 16, 19, 24, 27–29, 39, 40, 46, 63, 84, 92
Демократичний режим 15, 30, 84, 91
Доіндустріальне суспільство 97
Електоральна (процедурна) демократія 15–17
Ендогенна політична трансформація 18, 21
Ендогенно-екзогенна політична трансформація 19
Екзогенна політична трансформація 19
Євразійська ідея 61
Європейська інтеграція 67, 71, 77, 79, 88, 89, 91
Європейський вибір 89
Європейські цінності 67, 77, 78
Ідея Об’єднаної Європи (“Великої Європи”) 67, 71, 73, 74, 77, 78, 88, 90
Індустріальне суспільство 97
Інформаційне суспільство 29, 87, 96, 101, 102, 106
Комп’ютерна (інформаційна) революція 96, 106
Консолідована демократія (консолідований демократичний режим) 15, 56
Концепція “загальноєвропейського дому” 75, 79
Ліберальна (структурна) демократія 15, 30, 60
Модель двофазового переходу (двофазова модель) 15, 16
Модель зворотнього розвитку 15
Модель прямого переходу 15
Модерн 4, 82, 87, 95, 98, 104–107
Моністична демократія 30
Напівконсолідована демократія 16
Неконсолідований авторитаризм 16
Пан’європеїзм 73
Перехідне суспільство 4, 6, 11, 12, 20, 33

Перехідний (гібридний) режим 21
Плюралістична демократія 30, 70, 76
Поліархія 30, 31
Політико-трансформаційний процес 2, 5, 21, 39, 40, 62, 81
Політична модернізація 2, 4, 6, 12, 13, 20, 22, 87, 90
Політична трансформація 2–4, 6, 10, 11, 14, 20–22, 26, 40, 43, 48, 55, 63, 64, 87, 90, 91, 106
Політичний транзит 9, 21, 27, 33, 45
Постмодерн 4, 5, 82, 87, 95, 97, 98, 99, 103, 105–107
Постмодернізм 98
Постіндустриальне суспільство 101, 102, 106, 107
Посткомуністичний транзит 53
Посттоталітарне суспільство 5
Пострадянський транзит 52
Рівні політичної трансформації 20
- (інституційно-) процедурні показники 20, 88
- структурні показники 20
Сакральнo-колективістська модель реформ 87
Секулярно-лібертаріанська (плюралістична) модель реформ 87
Теорія політичної трансформації 8, 67, 82, 85
Теорія модернізації 8, 9, 14
Типи політичної трансформації 18
Тоталітаризм 11, 16, 17, 18, 21, 27, 55
Тоталітарний режим 15, 18, 21, 43, 84
Транзитологія 7–9, 20, 21, 47, 56, 91
Трансформаційний (перехідний) період 6, 11, 12, 20
Трансформаційний процес 4, 6, 9, 11, 16, 18, 22, 24, 59, 83, 91
“Три хвилі демократизації” 27, 39, 40
“Три хвилі” цивілізації (великих соціокультурних зрушень) 97, 106
Фази політичного транзиту 10

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абалкін Л. І. 63
Аденауер К. 69
Атталі Ж. 29
Ахієзер О. С. 57
Бжезінський З. 29, 101, 105
Бойме К. фон 10
Бродель Ф. 26, 32
Бурбуліс Г. Е. 57
Буш Д. молодший 41
Вебер М. 7, 97
Вестервелле Г. 70
Волошин О. С. 57
Гаймзьот Г.-Ю. 86
Гаспері А. де 69
Гельман В. Я. 56
Головатий М. Ф. 10, 82
Горбатенко В. П. 10, 82
Горбачов М. С. 44, 52
Даль Р. 10, 30, 40
Данилевський М. Я. 34
Дарендорф Р. 10
Ден Сяо Пін 37
Дерлугьян Г. 99, 120
Ельцин Б. М. 57
Зінов'єв О. О. 105
Зленко А. М. 81
Інглхарт Р. 51
Камю А. 26
Карл Т. Л. 20
Кеннеді П. 29
Кирієнко С. В. 37
Конфуцій 37
Кремень В. Г. 10
Кучма Л. Д. 85
Ленін В. І. 97
Лимонов Е. В. 63
Лужков Ю. М. 57
Лукін В. П. 57
Мао Цзедун 37, 38
Маркс К. 7, 9, 97
Маркузе Г. 104, 105
Медведев Д. А. 59
Меркель В. 10
Михальченко М. І. 10, 82
Морлес Е. 34
Назарбаєв Н. А. 61
Обама Б. 41, 106
О'Доннел Г. 10, 20
Орбан В. 47
Путін В. В. 57, 58
Ребкало В. А. 10
Робертс Дж. М. 68, 69, 77
Романюк О. І. 10
Ростоу У. 20
Ростоу Д. 8–10, 20, 56
Рудич Ф. М. 10, 82
Рюб Ф. 10
Сорокін П. О. 8
Сорос Дж. 60
Сталін І. В. 51
Стеффані В. 10
Степашин С. В. 57
Тимошенко Ю. В. 70
Тойнбі А. 8, 26
Токвіль А. 7, 26
Тоффлер Е. 10, 27, 39, 97, 101, 102, 104, 106
Франко Ф. 16
Фукуяма Ф. 9, 29
Хантінгтон С. 16, 20, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 36, 39, 81
Хмельницький Б. З. 85
Ходорковський М. Б. 58
Шахрай С. М. 57
Шкляр Л. Є. 10
Шляхтун П. П. 10
Шміттер Ф. 10, 20
Шпенглер О. 8
Шуман Р. 68, 69
Черномірдин В. С. 57
Чубайс А. Б. 57, 63
Ющенко В. А. 84, 85
Якушик В. М. 10
Янов О. В. 57
Янукович В. Ф. 84, 86
Ясперс К. 8, 104

Навчальний посібник на основі охоплення широкого кола політико-трансформаційних явищ та проблем сучасного світу, спираючись на доробок сучасної теорії політичної трансформації та з залученням новітнього термінологічного інструментарію, надає цілісну картину стану, основних проблем та тенденцій кардинальних суспільно-політичних перетворень світової цивілізації, зокрема в європейському, пострадянському та національно-державному вимірах. Розкрито сутність та особливості демократизації як магістрального напрямку політичної трансформації сучасного світу та його органічної складової – українського суспільства.

Посібник містить навчальний матеріал за окремими модулями та темами, запитання для самоконтролю, тематику рефератів та доповідей, список рекомендованої літератури, термінологічний, предметний та іменний покажчики.

Для студентів вищих навчальних закладів.

Навчальне видання

Піляєв Ігор Славович

**ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ
У СУЧАСНОМУ СВІТІ:
ПОГЛЯД З УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

Редактор *В. Д. Бондар*

Коректор *А. А. Тютюнник*

Комп'ютерне верстання *А. П. Нечиторук*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підд. до друку 21.10.11. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 6,51. Обл.-вид. арк. 6,08. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»

03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП «Видавничий дім «Персонал»